De wereld volgens Thomas van der Noot, boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw

Herman Pleij

bron

Herman PLeij, *De wereld volgens Thomas van der Noot, boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw.* Dick Coutinho, Muiderberg 1982.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/plei001were01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

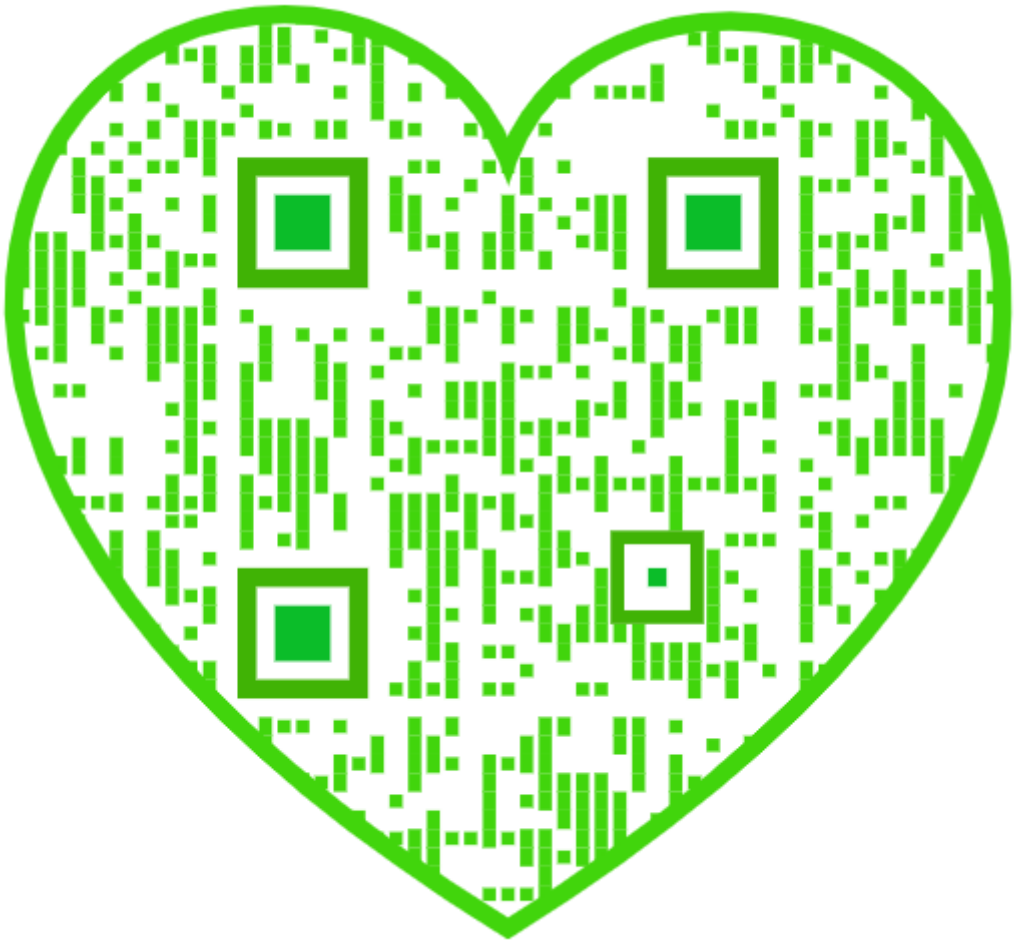

1 Over doelstelling en methode

Een op maat gesneden bijbel

De verkorte bijbeluitgave, die Claes de Grave en Thomas van der Noot in 1513 produceren, bevat slechts enkele boeken uit het Oude Testament. Daar aan het enig bewaarde exemplaar van deze editie het titelblad ontbreekt, weten we niet precies hoe beide drukkers hun werk aanboden. In ieder geval had de produktie wel succes. Claes de Grave gaat er alleen mee verder, en verzorgt een drietal herdrukken, eerst een ongewijzigde in 1516 onder de titel *Die bible int corte*, daarna in 1518 nog twee verbeterde en vermeerderde uitgaven.[1]

Dat ‘corte’ betekent hier niet alleen korter, maar ook anders. De bijbelverhalen worden gepresenteerd met tal van inhoudelijke varianten ten opzichte van de courante bijbelversies. Isaac Le Long bespreekt deze bijbel van 1513 in zijn standaardwerk over de vaderlandse bijbels van 1739 met afschuw. Liefst een vijftigtal bladzijden heeft hij nodig om die afschuw te luchten en toe te lichten voor zijn publiek. Maar er is één troost, stelt hij al bij voorbaat vast. Deze bijbel is een ‘aller-krachtigste Werk-tuyg tot voortsettinge van de Reformatie’ geweest, daar hierdoor de valsheid en het bedrog van de Roomse geestelijkheid zo klaar aan het licht kwam.[2]

Ik geef u een voorbeeld van wat voor Le Long die valsheid en bedriegelijkheid moest inhouden, niet om hem bij te vallen maar om de vraag te stellen hoe deze bijbelversie bedoeld was en ervaren kon worden door het publiek voor wie zij bestemd was. De laatste koning der Joden, Sedekia, luidt zijn ondergang in door in opstand te komen tegen zijn beschermer Nabugodonosor van Babilonië. Deze verovert Jeruzalem, vermoordt Sedekia's beide zonen voor diens ogen, steekt hem de ogen uit en voert hem tenslotte mee naar Babel. Daar wordt de overwinning gevierd. Op het hoogtepunt van het feest haalt men Sedekia uit zijn kerker. De koning gebiedt om hem een laxeermiddel te geven ‘om hem scande te doene’. Aldus geschiedt, en de gevolgen blijven niet uit. Sedekia bevuilt zich in het openbaar, tot groot

vermaak van de aanwezigen: ‘Ende doen si hem langhe beghect hadden, setten si hem weder in den kerckere, daer hy sterf in grooter kativicheyt. Ende aldus inde dat conincrijcke van den joden’.[3]

Het koninkrijk der Joden eindigt dus met een langdurige en zeer vernederende bespotting van hun laatste koning. U voelt al aan op wat voor zaken Le Longs afschuw gericht was. Dat laxeermiddel hoort niet thuis in de courante bijbelversies, en is kennelijk benut om de bespotting van Sedekia voor een laatmiddeleeuws publiek duidelijker en attractiever te maken. In de middelnederlandse bijbelvertalingen blijft zijn vernedering beperkt tot het doden van zijn zonen en het uitsteken van zijn ogen. En deze versie vindt u nog in de bijbel van onze dagen terug.[4]

Voor de literatuurhistoricus vormt dit een interessant uitgangspunt. Tenminste, dat hangt af van de uitspraken die hij wil doen op grond van de doelstelling die hij voorstaat. Dat is natuurlijk het centrale punt waarover ik het met u wil hebben. En dat ik u dat in de maag splits met een laxeermiddel mag u zelf naar believen uitleggen. Een bestaande tekst is toegesneden op een nieuwe situatie, wellicht een nieuw publiek. In de volkstaal en in druk is dit nog niet eerder verteld. Toch hebben beide drukkers het niet zelf verzonnen. Via een omstreeks 1498 gedrukte Franse bewerking gaat deze versie terug op de *Historia scholastica* van Petrus Comestor uit 1164. Bij hem is de laxeerpassage een in twee zinnen verteld detail binnen een veel bredere beschrijving van de festiviteiten aan het Babilonische hof. In die zin neemt ook Jacob van Maerlant het over in zijn *Rijmbijbel*. Slechts vijf versregels besteedt hij aan het detail, waarbij hij ook het onderstrepen van de vernederende spot die Sedekia moest ondergaan als laatste koning der Joden weglaat.[5]

De verkorte bijbel van 1513 plaatst in navolging van de Franse vertaling de schijnwerper nadrukkelijk op de laxeerpassage en de bijbehorende bespotting van de laatste koning der Joden. Niet alleen verleggen zij het accent in de beschrijving van Sedekia's ondergang, ze bieden het ook aan in de vorm van een gedrukt (voor)leesboek in de moedertaal. En zoals gezegd, met succes. In deze passage zijn het twee punten die dat succes zouden kunnen verklaren.

Het eerste is dat er een typologische relatie gelegd wordt met de bespotting en vernedering van Jezus. Die was immers ook in zekere zin de laatste koning der Joden. En zijn bespotting stond een breed publiek in de dagelijkse godsdienstpraktijk levendig voor ogen. Zo'n publiek wordt in de late middeleeuwen in toe-

nemende mate doordrongen van de voorbestemdheid in het Goddelijke heilsplan. Alles is voorzien en gepland. De tekenen daarvan zijn te herkennen in de schepping, het boek der natuur, maar bovenal in de bijbel als Goddelijke openbaring zelf. De gebeurtenissen beschreven in de boeken van het Nieuwe Testament geven de vervulling van wat aangekondigd is in die van het Oude Testament.[6] Sedekia's vernedering en dood als laatste koning der Joden kondigen de opstanding van een nieuwe koning aan. Die sterft ook na vernedering en spot, en dat betekent opnieuw opstanding. Zo is het voorzien en zo zal het gebeuren.

Typologische reeksen worden in tal van werken aangeboden, waarvan de bekendste de armenbijbels zijn. Ze worden ook uitgebeeld in processies, stille vertoningen en op de gebrandschilderde ramen van de kerk. Iedereen kon het lezen, horen en zien. En ze dienen niet alleen om het Goddelijke plan te verduidelijken, maar ook om een leidraad te verschaffen voor een beter begrip van de betekenis van gebeurtenissen in de eigen tijd. Dat laatste leidt tot een komplete analogieëndrift ter verklaring en rechtvaardiging van eigentijdse macht en de politieke manifestatie daarvan. Dat gaat de grenzen van de middeleeuwse bijbelexegese op typologische basis verre te buiten, maar het blijft er toch steeds mee verbonden.[7] Evenmin richt het zich uitsluitend tot een breder publiek. Ook de intellectuele elite bedient zich van deze techniek. In 1509 drukt Thomas van der Noot een tekst, bij uitzondering in het Frans, van de Bourgondische rhétoriqueur en hofhistoriograaf Jean Lemaire de Belges. Zowel in verzen als in proza bejubelt deze zijn meesteres Margareta van Oostenrijk naar aanleiding van haar bemoeienissen met de totstandkoming van de verdragen van Kamerijk, getekend op 8 december 1508. En daarbij aarzelt hij niet om haar te vergelijken met de Heilige Maagd, en bijgevolg de bereikte vrede met de geboorte van de Verlosser.[8]

De producenten van Comestors tekst in de volkstaal sluiten aan bij deze modieuze typologie- en analogiedrift. De genoemde ingrepen maken hun bijbel voor hun publiek begrijpelijk en attractief. Deze veronderstelling - u begrijpt dat u methodologisch nog heel wat van mij te goed heeft - is niet alleen gebaseerd op het onderstrepen van Sedekia als laatste koning der Joden, die vernederd en bespot werd, maar vooral op het belichten van de laxeerpassage. Waarom is deze passage daar zo geschikt voor, meer dan de beschrijving van het dolle feest der overwinnaars, het doden van de zonen en het verminken van het slachtoffer?

De zinduiding van de manifestatie op aarde van het heilsplan neemt een voorname plaats in bij de godsdienstbeleving aan het eind van de middeleeuwen. Juist voor een lekenpubliek wordt het plan veraanschouwelijkt in een decor dat overeenstemt met de dimensies van de eigen voorstellingswereld van zo'n publiek, zowel in materiële als in ideële zin.[9] Nu functioneert het zich in het openbaar bevuilen als aanleiding tot spot en vernedering alleen bij een publiek dat geforceerd faecalisch gedrag als stuitend gaat ervaren. En dat zo'n publiek anno 1513 bestaat, wordt gesuggereerd door de nadruk die aan dit detail door de bewerkers is verleend.

Sociologen en cultureel-anthropologen bieden op dit punt een verklaringsmodel dat voor literatuurhistorici bruikbaar kan zijn om uitspraken te doen over de functie van deze passage. Ik denk dan aan de civilisatietheorie van Elias, die vooral in Nederland grote aandacht heeft gekregen door het werk van Goudsblom en Blok.[10] Aan het eind van de middeleeuwen wordt beschaving een nieuw machtsmiddel om zich in de gepacificeerde omgevingen van het hof (Elias) of de stad (Blok) te onderscheiden van en af te zetten tegen het gewonere volk. Affectbeheersing wordt gehanteerd als sociaal distinctief, hetgeen leidt tot privatisering van allerlei gedragsvormen die eerder in grotere openbaarheid plaats vonden. Men moet daarbij denken aan het sterf- en rouwproces, maar ook aan meer alledaagse gedragsvormen met betrekking tot sexualiteit en toiletgang.

Concentreerde Elias zich vooral op de 16de-eeuwse hoven met hun etiquetteboeken, Blok laat zien dat reeds de 15de-eeuwse stad scherpe grenzen gaat trekken tussen wat beschaafd is en wat onbeschaafd moet heten. Door beheersing en onderdrukking van ‘natuurlijke’ fysische en psychische impulsen ontwikkelt men een gedragscode die zulke grenzen markeert. En daarmee demonstreert men dat men machtiger is en meer aanzien verdient. Blok gebruikt de theorie - en vult hem aan - om te verklaren op grond waarvan een toenemend aantal beroepen in de stad gedevalueerd wordt als bestemd voor ‘eerloze lieden’, te weten zij die onbeschaafd moeten heten omdat hun beroepsuitoefening hen (te) dicht bij de natuur brengt.[11]

Bij deze ontwikkeling passen ook schaamte en gêne ten aanzien van faecalisch gedrag. Pas wanneer een opvallende toename hiervan aan het eind van de middeleeuwen in de stad zichtbaar is, kan het functionele van de laxeerpassage in de bijbel van 1513 begrepen worden. In overeenstemming met de genoemde civilisatietheorie lijken er aanwijzingen te zijn dat de waardering

van faecalisch gedrag verschuift in de loop van de middeleeuwen. Stront en winden vormen in de literatuur een graag gebruikt ingrediënt om humor te scheppen. Het laten van winden wordt door Augustinus daarvoor nog heel neutraal besproken in een betoog over de controleerbaarheid krachtens de vrije wil van het menselijk lichaam. Door de zondeval heeft de mens de macht over zijn geslachtsorganen verloren, die nu gedirigeerd worden door een ontembare lust onder invloed van de duivel. Ook andere organen en lichaamsdelen hebben wij niet meer geheel in de hand. In dit verband noemt hij dan enkele bijzondere gevallen van mensen die toch nog een wonderbaarlijke controle hebben, bijvoorbeeld over het bewegen van de oren en de schedel. Zelfs zijn er mensen die naar believen winden kunnen laten, zonder enige stank, waarbij ze muzikale geluiden produceren zodat het wel lijkt alsof ze uit hun achterste zingen.[12]

Ik noemde Augustinus' behandeling neutraal, omdat hij elk oordeel hierover achterwege laat. Het is niet vies of schandelijk, het is alleen maar heel bijzonder. In boerden en kluchten wordt het gepresenteerd als iets leuks, misschien al met een tendens om er mindere mensen mee te typeren. Ook sexualiteit en erotiek in deze literatuur - die we zeker niet gezien de resultaten van het Franse fabliaux-onderzoek in de lagere regionen mogen plaatsen - moeten de lachlust bevorderen, wat op zichzelf weer kan dienen om de angsten terzake te bezweren en een uitweg te bieden.[13]

De kentering in de late middeleeuwen van humor naar schande ten aanzien van faecalisch gedrag verdient een uitvoerig onderzoek, waar de literatuurhistoricus omgekeerd het zijne toe kan bijdragen. Maar daar gaat het nu niet om. Er zijn aanwijzingen, ook in de literatuur, dat zo'n kentering inderdaad binnen de stad plaats vindt onder de elite en hen die daarbij willen horen. Schuttersgilden en rederijkerskamers nemen bepalingen op in hun reglementen die boeten stellen op vies doen in woord en daad. De Kolvenieren te Leuven laten in 1507 weten dat er een boete is voor degene die ‘rispende peeren liete, schete oft oneerbaer woorden sprake oft swoere’, boeren en winden dus, oneerbare taal en vloeken. In diezelfde stad delen rederijkers mee dat niemand zal ‘onnutte woirden van vrouwen spreken beneden den gordele’.[14]

Zulke bepalingen - en we vinden ze met regelmaat terug in reglementen vanaf het begin van de 15de eeuw - geven aan dat het hier niet ongebruikelijke gedragsvormen in het openbaar betreft, en vervolgens dat men zulks in specifieke kringen niet

meer wenst. Wanneer dan het zich bevuilen in het openbaar gehanteerd wordt als sociaal distinctief, kan ook de literatuur zich bedienen van dit middel om onbeschaafden te stigmatiseren, of om beschaafden daarmee te treffen. Een duidelijk voorbeeld daarvan geeft *De pastoor van Kalenberg*, een als biografie vermomde anekdotenverzameling, omstreeks 1520 in het Nederlands gedrukt naar Duitse voorbeelden vanaf 1473.

Vier hovelingen (!) brengen de dorpspastoor een bezoek, met het oogmerk hem eens flink op kosten te jagen. Ze hangen de beest uit met overvloedig gebruik van zijn voedsel en drank. De pastoor besluit om wraak te nemen. Wanneer ze hun roes bij hem uitslapen, smeert hij hen vol met wijndroesem zodat het lijkt alsof ze zich ondergescheten hebben. Bij het ontwaken schamen de hovelingen zich dood. Eerst maken ze elkaar uit voor 'vuyl gast', en spreken bij herhaling van grote schande. Wanneer tenslotte blijkt dat ze alle vier onder zitten, vluchten ze in paniek. En luistert u naar hun woorden: 'Nu moeten wy alle van hier met schanden wijcken. Ick wilde dat wy met eeren van hier waren'. En als ze later merken dat de pastoor hun paarden voor aftandse merries heeft geruild, durven ze niet meer terug. De pastoor heeft hen weten te treffen met een middel dat hen in ieder geval naar eigen inzicht degradeert tot het niveau der onbeschaafden.[15]

Ook Jacke beschikt over zo'n wapen in het tot leesboek omgewerkte poppenspel *Vanden jongen geheeten Jacke* uit 1528. Hij weet op dezelfde manier zijn stiefmoeder in grote verlegenheid te brengen met het tovermiddel van de onverwachte wind, die ze steeds moet laten als ze hem ziet. Dat kan ook binnen het verhaal alleen maar functioneren, wanneer die stiefmoeder het laten van winden in het openbaar als een teken van grove onbeschaafdheid beschouwt.[16]

We keren nog even terug naar het verhaal over Sedekia in de verkorte bijbel. De Goddelijke openbaring is met deze versie van het verhaal op maat gesneden voor een specifiek publiek. Dat publiek leest of luistert bij voorkeur of uitsluitend naar Nederlands, en is gewend aan of verlangt naar een ordening en verklaring van de wereld op typologische basis. Die indicatie geeft de variërende lezing van het verhaal in de verkorte bijbel van 1513.[17] En de reconstructie van de functie van deze passage geschiedt op basis van gegevens omtrent wereldbeeld en verwachtingspatroon van dat publiek alsook de sociale omstandigheden waarin het zijn waarden en normen ontwikkelt.

Reconstructie van de functie van een tekst als doel

Er mag inmiddels iets meer duidelijkheid zijn in de doelstelling, beter gezegd één van de doelstellingen die ik de literatuurhistoricus toedicht: het doen van uitspraken over de functie van teksten in een historisch veranderingsproces. Dàt teksten een maatschappelijke functie hebben door hun bijdrage in de opinievorming is evident, al is het van belang om nog eens vast te stellen dat zulks in het hier besproken tijdvak ook nadrukkelijk erkend werd. Dan denk ik niet alleen aan de groeiende bemoeienissen van kerkelijke en wereldlijke overheden met de produktie van het gedrukte boek, overigens ten onrechte vaak uitsluitend verbonden met de Reformatie: reeds in 1501 vaardigt paus Alexander VI een bul uit, waarin het belang van de drukkunst erkend wordt voor de verspreiding van ideeën zolang het maar door de kerk beproefde en nuttig bevonden werken betreft.

Maar het kan zeer gevaarlijk zijn wanneer men de drukkers zou toestaan om schadelijke werken te verspreiden. Een komplete controle op de boekdrukkers is dan ook gewenst.[18]

Daarbij moet ook aan teksten gedacht worden die wij fictioneel noemen. In het voorwoord van de Nederlandse vertaling van Eusebius' kerkgeschiedenis, *Die Historie die men heet Ecclesiastica*, gedrukt in 1534, wordt gewaarschuwd tegen ‘die history boecken’ die zo gretig gelezen worden in deze tijd. Dat moet wel op de prozabewerkingen van de ridderepiek slaan, die immers doorgaans de genre-aanduiding ‘Historie’ op de titelpagina dragen. Terzijde zij opgemerkt dat de titel van Eusebius' werk, *Historie*, kennelijk hiermee polemiseert door als het ware de term opnieuw te ijken. Maar de schrijver gaat verder. Uit zulke boeken leert men ijdelheid en blinde hartstocht, want is het niet zo dat mensen beïnvloed worden door wat ze lezen? Weliswaar kan het gesproken woord van directer invloed zijn, ‘nochtans so wort de mensche oeck wel ontsteken uut dat ghene dat hi in de boecken leest’.[19]

Nu valt er een grote terughoudendheid te bespeuren in het onderzoeken van de mogelijkheden om uitspraken te doen over de relaties tussen tekst en maatschappij in historisch perspectief. Na de 19de eeuw zijn die mogelijkheden binnen ons vakgebied nauwelijks meer aangeboord. De fotomechanische herdruk in 1979 van Te Winkels studie uit 1892 over Jacob van Maerlant

als spiegel van zijn tijd is in dit opzicht misschien veelzeggend. Maar ook in het na-oorlogse Duitsland, waar men op dit terrein veel meer heeft opgeleverd, wordt thans een teruggang geconstateerd, een vlucht bijna, terug naar de eigen tuin die dan wel met nieuwe werktuigen wordt omgespit: structuralistische theorieën geënt op de rethorica en de moderne linguistiek, die vooral het nieuwe esthetische inzicht moeten opleveren dat Jauss vindt in het blootleggen van de 'Alterität', het mooie voor nu gebaseerd op het anders-zijn van toen. Ook de naam van Zumthor hoort in dit verband thuis.[20]

Ik meen dat de historische literatuurstudie zich in een gevaarlijk isolement plaatst met het adverteren van een nieuwe esthetiek, hoe vernieuwend en geraffineerd de methoden ook zijn om deze opnieuw te demonstreren. De strijd rond het aantonen van een mooie en nog steeds genietbare literatuur in het verleden lijkt reeds verloren, wanneer men de lesprogramma's in het voortgezet onderwijs bekijkt - over het andere onderwijs durf ik niet eens te spreken. De vraag is zelfs of er nog wel wat te winnen valt met de letteren uit het verleden. Het antwoord van de waardevrije wetenschappers die zo graag het instinct opvoeren van de homo sapiens die wil weten om te weten, voert alleen maar naar een verder isolement. Wàt willen wij dan weten, waarom en hoe?

Ik zou u daar graag een beslist antwoord op geven. En misschien heb ik wel eens de indruk gewekt dat ik het gegeven heb. Dat is dan ten onrechte geweest, want zulke antwoorden kunnen nooit bestaan. De essentie ligt in het legitimeren van zulke vragen als uitgangspunt voor onderzoek. Immers, het niet erkennen van de noodzaak om de uitgangsvragen te verantwoorden leidt tot een wildgroei van literair-historisch onderzoek dat de samenhang met wat dan ook ten enen male ontbeert. Het antwoord van de maatschappij is navenant: de noodzaak van literair-historisch onderzoek wordt buiten de eigen vakkringen nauwelijks gevoeld, om het eens vriendelijk te zeggen. Zelfs de scholen laten ons maar aanmodderen, want wat moeten ze met al die tekstedities die wij zo noodzakelijk vinden en waarvan we er steeds meer willen maken? Hoogstens mogen we eens een boekenpagina versieren - graag met iets leuks, zegt de redacteur er uitnodigend bij - of een wanhopig gemeentebestuur adviseren over de naamgeving van de straten in een nieuwbouwwijk.

Het mag duidelijk zijn dat ik de historische literatuurstudie weer graag in een zo breed mogelijk verband zou willen plaatsen, en wel in dat van de cultuurgeschiedenis of de geschiedenis in het

algemeen. Welke bijdrage hebben teksten geleverd aan een historisch veranderingsproces, wat was hun functie? De methodologische problemen daarbij, maar ook de aantrekkelijke en mijns inziens voor een huidig publiek relevante resultaten daarvan, wil ik verder met u bespreken aan de hand van een nieuw onderzoeksplan waarvan ik een detail in mijn inleiding besproken heb.

Dat plan omvat een zo interdisciplinair mogelijk onderzoek naar de boekproduktie van de Brusselse drukker en uitgever Thomas van der Noot in het eerste kwart van de 16de eeuw, op grond van de doelstelling om de functie van dit fonds voor het beoogde en feitelijke publiek te reconstrueren. Daarmee is overigens het legitieme van zo'n doelstelling niet automatisch vastgesteld. Ik meen dat dit ligt bij de keus voor het historische in plaats van het esthetische. Langs eerstgenoemde lijn kunnen de teksten hun historische betekenis terugkrijgen die ze al lang in esthetisch opzicht verloren hebben.

Nu doemen er tal van problemen op. De inleiding over het variërende bijbelverhaal is ook bedoeld om die problemen zichtbaar te maken. Want een sluitend antwoord op de vraag naar de functie van deze passage is natuurlijk nog lang niet gegeven. Nu zal ik later ingaan op de vraag in hoeverre sluitende antwoorden - anderen spreken ook wel van ‘harde bewijzen’ - binnen ons bedrijf van toepassing kunnen zijn. Maar ik wijs er alvast op dat ik niet zonder reden de inleiding heb afgesloten in termen van een *reconstructie* van die functie. Uitspraken over de functie van zo'n passage vereisen naast het voor de hand liggende onderzoek over de tekst zelf (bronnen, structuur, bewerkings-techniek, ideologische inhoud) ook een nadere oriëntatie omtrent producent en consument. Wat wilde de producent (daaronder versta ik auteur, bewerker, uitgever), welke middelen hanteerde hij daartoe, wat verwachtte de consument, en hoe ervaarde deze tenslotte het produkt dat hem bereikte? In het spanningsveld van deze ambities, verwachtingen en waarderingen ligt dan de mogelijkheid om de functie van de tekst te reconstrueren. Daarbij wordt de waarde van die reconstructie ook bepaald door de mate waarin we materiaal rond elk van die deelvragen weten te verzamelen.

Wanneer ik het begrip *functie* hanteer, ben ik me ervan bewust een lastige en verwarrende term te gebruiken.[21] De bruikbaarheid van de term moge vooralsnog op overtuigende onderzoeksresultaten wachten, over de zin waarin ik de term gebruik kan geen onduidelijkheid bestaan na het vorige betoog. De functie-

vraag oet onderscheiden worden in een vraag naar de *intentie* en in een vraag naar het *effect*: wat wou de producent en hoe kwamen zijn bedoelingen vervolgens aan?

Eindnoten:

1 NK 365-368. Le Long 1764, 413, kende een compleet ex., en noemt als titel *Den Bibel in 't corte*.
2 Le Long 1764, 413-58, m.n. 413.
3 NK 365, kap. 222. De plaats is gesignaleerd door Van Eeghem 1961/ 69, nr. 32.
4 In de Willibrord-vert. te vinden onder 2 Kon. 25:7, Jer. 39:6-7 en 52:10-11; idem in de gedrukte bijbelvert. van 1477 (CA 290); voor de mnl. vert. zie *Testament* ed. 1977, 511 en ed. 1978, 156.
5 Verg. aant. bij NK 365; Petrus 1486, kap. 46; voor de Franse vert. maakte ik gebruik van een 16de-eeuwse herdruk: *Bible* (1535?), 133 verso - 134 recto; Van Maerlant ed. 1859/61, II, kap. 293.
6 Zie Pleij 1980/81, m.n. 310-32, en de daar genoemde lit.
7 Pleij 1980/81, 323-4. Sedekia komt overigens niet voor in de bekende typologiereeksen in de armenbijbels. Maar de mode slaat overal toe.
8 NK 3375; Lemaire ed. 1964; Jodogne 1972, 312-9. Verg. ook een zeer gekunsteld presentspel van de Brusselse stadsdichter Colijn Caillieu uit 1480, op de geboorte van Margareta van Oostenrijk, vier dagen na Driekoningen. De verkondiging van haar geboorte aan de drie standen schakelt hij parallel met de verkondiging van Jezus' geboorte aan de Drie Koningen: De Bock 1962/63.
9 Enno van Gelder 1959, 4; Pleij 1980/81, 315-7; Pleij 1981, 66-7, 73-5.
10 Elias 1980: voor het eerst verschenen in 1939. Zie verder Goudsblom 1977; Blok 1977; Blok 1981.
11 Blok 1981, m.n. 117-9, 122, 123.
12 Augustinus ed. 1972, 588. Voorbeelden van faecalische humor, ook in de 16de eeuw, bij Pleij 1979, 56-62, 120-5 en passim (ook de ills.).
13 Pleij 1979, 56.
14 Meulemans 1975, 184; De Vos 1908/10, I, 148. Verg. ook Vanhoutryve 1968, 156-7; Beyaert 1978, 19.
15 *Pastoor* ed. 1981, 75-8.
16 *Jongen* ed. 1905, 6 vlg.
17 Het is zelfs mogelijk dat de zich bevuilende Sedekia ook in dat opzicht rechtstreeks correspondeert met Jezus. Deze wordt niet alleen in allerlei eigentijdse gedaanten voorgesteld (herbergier, kwakzalver, arts, apotheker, tuinman) maar ook toegerust met allerlei menselijke emoties. Als man van smarten die het in zijn broek doet wordt hij misschien genoemd in Smekens tekst over de sneeuwpoppen: Smeken ed. 1946A, r. 103-4 en comm. p. 42. Zie over deze tekst hierna p. 59-64, waar deze passage ook besproken wordt. Ik deel overigens de reserve van de tekstediteurs.
18 Rice 1974, 10. Verg. Kirsch 1978.
19 NK 883: Eusebius 1534, ($2) verso.
20 Brall 1977, 19; Jauss 1977; in jrg. 10 van *New Literary History* (1978/79) komt een aantal bijdragen voor over nieuwe ontwikkelingen in de bestudering van de middeleeuwse letterkunde, met speciale aandacht voor Jauss en Zumthor: zie bijv. Bloomfield 1978/79. Verg. ook Zumthor 1979.
21 Zie bijv. de discussie via Grootes 1980, 6.

2 Over de intenties van Thomas van der Noot

Biografische bijzonderheden

Om inzicht te krijgen in de intenties van Thomas van der Noot is er gelukkig veel materiaal. Als indirecte bron daarvoor ligt er een fonds van een vijfendertig teksten in een veertigtal drukken, geproduceerd in de periode 1505-1523, hoofdzakelijk te Brussel.[22] Welke teksten koos hij uit en hoe bewerkte hij ze vervolgens? Directe bronnen voor zijn intenties liggen er in de vele prologen die hij persoonlijk aan zijn produkten toevoegde, epilogen, colofons en wervende titelpaginateksten. Bovendien is er nog een beargumenteerde octrooi-aanvraag van zijn hand uit 1512.

Juist door de verscheidenheid van dit materiaal liggen er aantrekkelijke mogelijkheden om de intentie van een vroeg-16de-eeuwse boekdrukker te reconstrueren. We kunnen zijn daden - het uitgeven van teksten - toetsen aan zijn voornemens en omgekeerd. Biografische gegevens zijn zoals gewoonlijk in deze tijd schaars.

Thomas komt uit de Brusselse patriciërsfamilie Van der Noot.[23] Het geslacht gaat terug tot in de 13de eeuw. De leden ervan treffen we steeds aan in het stadsbestuur alsook in dienst van de Bourgondische hertogen. In ieder geval binnen de stad bezitten ze vele huizen en ook land.[24] Zijn vader heette Aert van der Noot. Hij heeft Thomas buitenechtelijk verwekt, want deze wordt als bastaard aangeduid in de octrooi-acten. Misschien verklaart dat waarom hij in het boekenvak terecht komt, en niet in de gebruikelijker bestuursfuncties en/of de internationale handel. Maar zijn patriciërsafkomst blijft hij steeds gedenken in het drukkersmerk dat hij voert: de geharnaste zeeridder met vissenstaart, met in een banderolle de tekst: ‘Ic sals ghedincken’. Er is gesuggereerd dat hij met deze tekst een toespeling op de familienaam zou maken, in de zin van *gedenken - notare - (Van der) Noot*.[25] Dat is wel mogelijk, maar ik meen dat hij hiermee veeleer zijn afkomst blijft afficheren, zoals hij dat ook al doet door middel van de ‘bastaardridder’ op de houtsnede: hij zal het

nooit vergeten.

In ieder geval krijgt hij - of verwerft hij zich - een uitstekende opvoeding. Hij is een bekwaam vertaler uit het Latijn, Frans, Duits en Spaans, hetgeen blijkt uit de mededelingen daarvan in de door hem geproduceerde teksten. Geheel in de geest van de grote koopliedenfamilies doet hij in het buitenland ervaringen op omtrent het boekenvak. Hij verblijft te Parijs en te Lyon, en nog veel meer steden naar zijn eigen zeggen. Dat hij daar vruchtbare contacten opdeed en vooral belangrijk materiaal voor zijn pers verzamelde volgt alweer uit de teksten van zijn fonds.

In 1504 doet hij de eerste poging om zich met een bedrijf te vestigen. Hij wordt dan genoemd als boekbinder in de stadsrekeningen van Brussel. Maar kort daarop blijkt hij een drukkersatelier te Antwerpen te hebben, ‘buyten die Cammerpoerte in den Zeeridder’. Waarom hij daar gaat zitten is raadselachtig. Zeker is

Fig. 1
Drukkersmerk uit *Tscep vol wonders* uit 1514 (NK 1875), ex: Brussel KB

dat hij later een langdurig zakelijk contact opzet met de Antwerpse drukker Claes de Grave, met wie hij verschillende coprodukties zal maken. In ieder geval is hij in 1508 definitief gevestigd in Brussel, en daar zal hij blijven, vermoedelijk tot aan zijn dood. Het is niet ondenkbaar dat Van der Noot vanaf 1504 of eerder langzaam een kompleet boekenbedrijf opbouwt in Brussel, waarbij dan een filiaal te Antwerpen behoort. Men bedenke wel dat hij hoogstwaarschijnlijk bemiddeld was (zijn afkomst, de internationale opvoeding), en dat alles erop wijst dat hij een groots boekenbedrijf wilde opzetten naar internationaal model. Zo zijn Claes de Grave en hij ook de eersten die een octrooi aanvragen bij de overheid, waarbij ze beiden wijzen op de gebruiken terzake in het buitenland.

Ik veronderstel dat het filiaal in Antwerpen aan het begin van zijn carrière te hoog gegrepen is. Later zal hij inzien dat hij zich beter kan associëren met drukkers elders. In Antwerpen zal hij dat dan doen met Claes de Grave vanaf omstreeks 1512, zoals hij ook contacten zal leggen met drukkers te Amsterdam en te Valenciennes. Alle aandacht diende uit te gaan naar een vestiging, en vooral de uitbouw daarvan, te Brussel. Want daar is een opvallend gat in de markt, in tegenstelling tot Antwerpen dat weliswaar voor een ambitieus drukker rond 1500 het wereldcentrum van het boekenbedrijf moest zijn, maar dat bijgevolg ook bol stond van de concurrentie. Brussel miste, merkwaardig genoeg, al vanaf 1487 een drukpers. Op het merkwaardige daarvan kom ik uitvoerig terug, maar ik stip nu vast aan dat er een groot potentieel publiek was voor Nederlandstalig drukwerk en dat Van der Noot met succes dit publiek weet aan te boren. Voordien was het niet vanuit de eigen stad bediend - de pers van de Broeders des Gemenen Levens drukte Latijnse teksten. Tot aan zijn eerste octrooi-aanvraag, gedateerd 30 januari 1512 (nieuwe stijl), is een tiental drukken van zijn pers bekend, grotendeels te Brussel geproduceerd. Dat ik niet in concrete getallen kan spreken, is het gevolg van onzekerheden omtrent de datering van enige van zijn drukken, en de zekerheid dat lang niet alles van zijn produkten bewaard is - zelfs niet een vermelding daarvan. Verschillende drukken kennen we slechts in een enkel exemplaar, en van sommige drukken bezitten we niet meer dan een indicatie op grond van bibliografische beschrijvingen uit het verleden. Wanneer ik in het vervolg kwantitatieve gegevens verstrek slaat dat altijd op wat wij nu weten op grond van voldoende aanwijzingen voor het bestaan van zulke drukken. Pogingen tot datering van zijn ongedateerde werk neem ik over van Kro-

nenberg. Wanneer ik daarvan afwijk, zal ik dat beargumenteren. Overigens ligt hier al een enorm onderzoeksterrein, dat bewerkt moet worden met het nieuwe gereedschap dat de analytische bibliografie daarvoor inmiddels gereed heeft.

De eerste periode in zijn produktie verraadt onzekerheden over de richting waarin hij zijn fonds zal sturen. En hij sluit die af met een beredeneerde octrooi-aanvraag als hij zo'n richting meent gevonden te hebben. Hij begint met een locaal heiligenleven over Sint Rombout, waarschijnlijk met het oog op bedevaartgangers, een praktisch cijferboek (het eerste gedrukte in het Nederlands) voor de plaatselijke kooplieden, en een meditatiewerk over het lijden van Jezus. Maar in 1509 volgt dan de produktie van een Franse rijm- en prozatekst uit de kringen van het Bourgondische hof, geschreven door Jean Lemaire de Belges, en, weer heel anders, een in Europa succesvol leerboek in de logica in het Latijn, van Thomas Murner.[26]

Het is duidelijk dat Van der Noot met deze drukken in allerlei richtingen tast naar een publiek: eenvoudige gelovigen, kooplieden, de Franstalige hofkringen, humanisten en studenten. Rond 1510 komt er meer tekening in de mogelijkheden die hij ziet. Ze moeten liggen bij een Nederlandstalig publiek in Brussel, en vooral in de betere kringen. Hij springt in op het plaatselijke milieu van de rederijkers en broederschappen, en op dat van de patriciërs en welgestelde burgerij, voorzover deze milieus niet samenvielen. Hij gaat rederijkersteksten drukken, vooral werk van Jan Smeken met wie hij een nauw contact opbouwt. Daarmee is hij de eerste drukker van eigentijdse literatuur met vermelding van de auteur.[27] Maar het succes vindt hij vooral in de produktie van wat wij vakliteratuur noemen, teksten op het gebied van de artes, waartoe het cijferboek van 1508 hem de richting gewezen had. Dat was ongetwijfeld een succes, want het wordt meermalen herdrukt, niet door hemzelf maar door Antwerpse drukkers.[28]

Zo komen we vanzelf bij de octrooi-aanvraag van 1512. Van der Noot heeft zijn publiek gevonden en hij heeft een grote voorraad van geschikte teksten ter bewerking verzameld. Nu kan hij een gerichte produktie beginnen, maar daartoe is een legale bescherming van de overheid een eerste vereiste zoals hem is gebleken. De mogelijkheden zijn getest met de gespreide ondernemingen tot aan deze datum. Nu weet hij genoeg, ook van zichzelf want we leren hem in deze drukken kennen als een vakman die alle aspecten van het boekenbedrijf beheerst. Thomas van der Noot weet in 1512 dat hij kan selecteren, vertalen, bewerken,

schrijven, uitgeven, drukken, binden en verkopen. Al deze activiteiten zien we hem verrichten, en er zijn geen aanwijzingen dat hij later een arbeidsdeling in zijn bedrijf tot stand brengt. Overigens is hij in dit opzicht niet uniek. Gerard Leeu, Jan van Doesborch en William Caxton lijken het bedrijf ook zo op te vatten, al moeten we vaststellen dat Van der Noot zijn gevarieerde bemoeienissen met zijn produkt nadrukkelijker afficheert.

Directe uitspraken

Op 30 januari 1512 (n.s.) krijgt Thomas van der Noot, ‘natuerlic zone wylen Aerts van der Noot’, een octrooi dat al zijn voorgenomen drukwerk steeds voor een periode van drie jaar na de drukdatum beschermt voor ongewenste herdrukken. Op 23 april 1513 wordt het octrooi nog eens bevestigd. Bij zijn aanvraag is een door hemzelf opgestelde argumentatie gevoegd die we alleen indirect kennen uit het in het Frans gestelde protocol dat de acte vergezelt.[29]

Thomas begint te wijzen op het goede, vruchtbare en nuttige van de wetenschap voor de menselijke natuur, zowel ter verlichting van geest en verstand als met betrekking tot de instructie van de goede zeden. Deze vruchten nu kunnen het best verspreid worden door de techniek van de boekdrukkunst, die zeer geschikt is voor de vermenigvuldiging van kennis omtrent de wetenschappen. Hij verlangt nu met heel zijn hart, zegt hij, om op dit punt verder te gaan. Daartoe bezit hij de nodige deskundigheid. Immers, vanaf zijn jonge jaren is hij bezig geweest om zich de techniek meester te maken, door ervaring op te doen in Lyon en Parijs alsook in andere beroemde steden waar de drukkunst uitvoerig beoefend werd. Maar nu is hij teruggekeerd in zijn geboortestad om daar de vruchten van zijn kennis te verspreiden, ter ere en tot nut van deze landen en heerlijkheden. En hij is van plan om verschillende nieuwe werken, die nu in diverse talen in zijn bezit zijn, te gaan drukken. Hij heeft deze werken met grote inspanning en kosten verworven, ook van de auteurs die ze gemaakt hebben en gecorrigeerd (?). En vandaar nu zijn vraag om bescherming, welke hij te meer gerechtvaardigd acht in het licht van de praktijken in het buitenland. Daar is het gebruikelijk om de eerste druk van welk werk dan ook met een privilege te vrijwaren van herdrukken door een ander.[30]

Zoals gezegd wordt Van der Noots aanvraag gehonoreerd. En

vanaf 1512 verschijnt in al zijn drukken de mededeling ‘Cum gratia et privilegio’, vergezeld van een houtsnede met het wapen van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Dat houdt overigens geen keurmerk in ten aanzien van de inhoud. Pas na 1521 zal de overheid ook voorwaarden gaan verbinden aan de te verlenen octrooien, door de teksten aan een onderzoek te laten onderwerpen.[31]

Hiermee is zijn bedrijf officieel gevestigd, en voorzien van de best mogelijke bescherming tegen oneerlijke concurrentie die in zijn tijd te verkrijgen was. Hij wil de wetenschap dienen door de menselijke geest te verlichten die van nature tot de wetenschap is aangetrokken, tezamen met het bevorderen van de goede zeden. En hij zal dat doen aan de hand van tal van binnenen buitenlandse teksten, die hij in het Nederlands gaat produceren. Dat laatste is slechts impliciet uit de aanvraag af te leiden, maar het volgt direct uit de produktie die we na die datum van hem kennen.

Hoe noodzakelijk dit officiële en tweede startpunt van zijn carrière voor zijn bedrijf was, valt uit verschillende punten af te leiden. Hij doet het enigszins voorkomen alsof hij in 1512 met

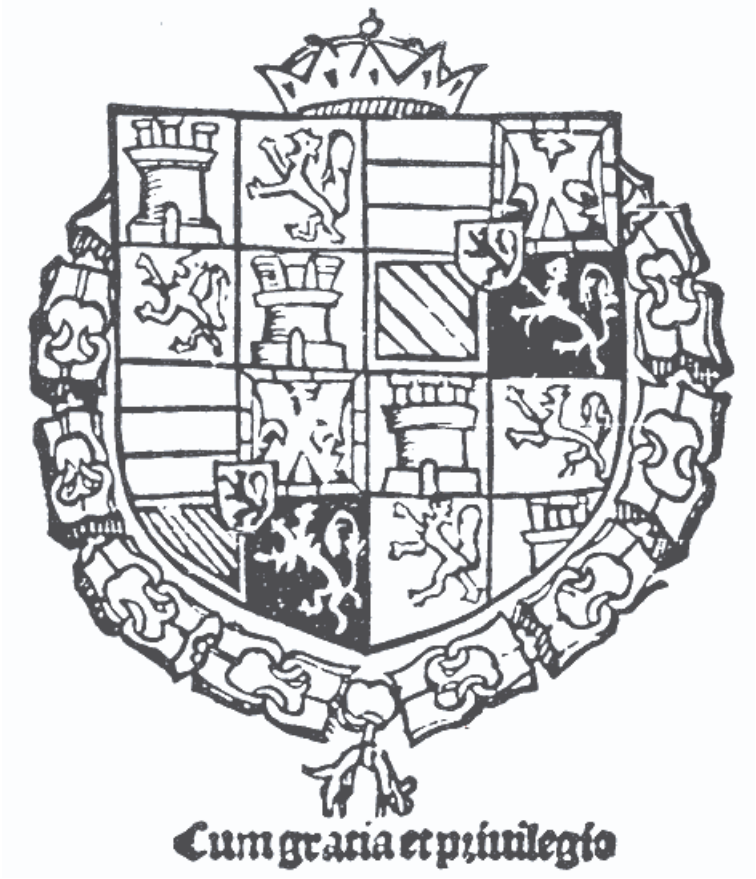

Fig. 2
Privilege uit *Tscep vol wonders* uit 1514 (NK 1875), ex:Brussel KB

zijn bedrijf gaat beginnen. En dat doet hij dan door een weloverwogen plan voor dat bedrijf te suggereren. Dat wijst op een eigen erkenning van de voorgaande periode als zoeken en speuren naar mogelijkheden, zowel wat teksten, publiek als vestigingsplaats betreft. Mede met de eigenlijke aanvraag wijst het ook op teleurstellingen en mislukkingen in de aanvankelijke bedrijfsvoering, die hij zo zorgvuldig in het buitenland en van jongs af aan had voorbereid. De argumentatie bij de aanvraag is ook een persoonlijke evaluatie van zijn optreden in de eerste periode. Door schade en schande wijs geworden kan hij nu een echt professioneel bedrijf opzetten, vanuit een centrale doelstelling, een duidelijke markt en met protectie van de overheid. Deze reconstructie vindt ook grond in het voorwoord dat hij een van zijn succesvolle produkties, *Tscep vol wonders* uit 1514 en eenmaal herdrukt, meegeeft.[32] In dit boek vol praktische kennis omtrent huis, tuin en keuken (de medicijnkast inbegrepen), rijk geïllustreerd en op royaal formaat, is hij als in geen van zijn andere produkties op alle fronten aanwezig. Dat vertelt hij zelf in het voorwoord, dat geheel gebouwd is op de beeldspraak

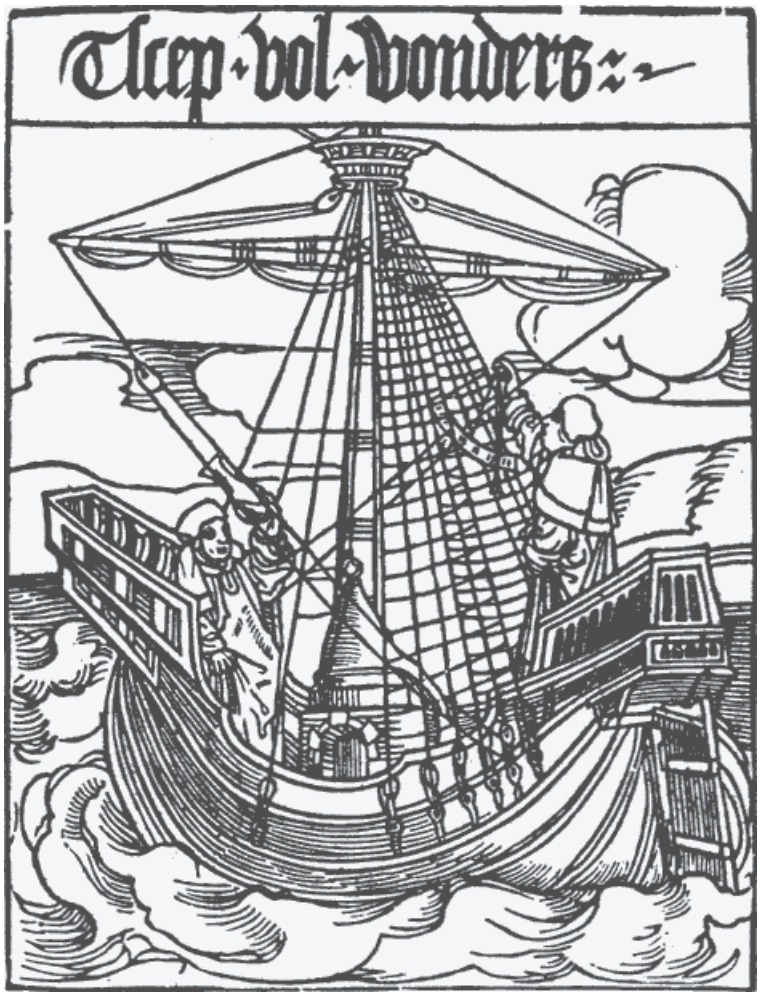

Fig. 3
Titelpagina van *Tscep vol wonders* uit 1514 (NK 1875), ex: Brussel KB

die al in de titel aangekondigd wordt. Hij begint met aanprijzingen van het boek. Van buiten ziet het er mooi uit, en dat is net als een volgeladen schip met exotische koopwaar dat in de haven ligt. Maar dan weet je nog niet eens wat erin zit! Kennisname van de inhoud zal die verrukkingen over het uiterlijk nog overtreffen. En hij kan het weten, want hij heeft zelf de koopwaar verzameld en gerangschikt.

Dan springt hij over op de beeldspraak rond de boomgaard met gevarieerde vruchten, uit een topenarsenaal dat hem tegelijk kenmerkt als een auteur die op de hoogte is van de courante literaire vormgeving in het milieu van de Bourgondische rederijkers (zowel Frans- als Nederlandstalig) in Brussel. Hij heeft de koopwaar gelezen uit Latijnse, Franse en Duitse boomgaarden - de dubbelzinnigheid in *lezen* is van de auteur zelf. Dat houdt vertalen in, licht hij toe, en rangschikken. Moge een ieder in de Nederlanden naar believen de wonderen halen uit zijn schip, dat hij persoonlijk volgeladen heeft. Maar het heeft hem veel inspanning gekost. Zulke inspanningen - verzamelen, vertalen, bewerken, drukken - zijn wel eerder door hem verricht, maar niet altijd tot zijn genoegen.

Het gaat mij nu vooral om de volgende passage, waarin Van der Noot, onder handhaving van de boomgaard-toop, klaagt over zijn slechte ervaringen voorheen. De vruchten uit zijn boomgaard zijn eertijds door ‘felle dieren’ geroofd, die jaloers waren op de rijkdom aan vreemde vruchten. Dat moeten dan wel andere drukkers zijn. Die beesten deden hun boze werk nog voordat zijn vruchten tot rijpheid gekomen waren, ‘so dat minen boghaert nalijcx heel gedestrueert ende te nieut was’. Dat kan niet anders zijn dan een referentie aan het vrijwel mislukken van de eerste opzet van zijn bedrijf voor 1512. Met die onrijpheid van zijn vruchten zal hij wel doelen op de nog onverkochte oplagen, al is niet uitgesloten dat hij zelfs kopijdiefstal wil suggereren omdat dit meer in de lijn van de gekozen beeldspraak ligt: eerder vergeleek hij zijn hier aangeboden boek en de inhoud daarvan met geplukte vruchten uit een boomgaard.

Overigens is het de vraag of Van der Noot hier niet de schuld van het bijna mislukken wat gemakkelijk anderen in de schoenen schuift. De geschetste oorzaken omtrent het vinden van de juiste teksten en het juiste publiek lijken van veel meer gewicht. In ieder geval vindt hij het niet opportuun, noch hier noch in zijn octrooi-aanvraag, om dit te overwegen. Op grond van zijn bewaarde produktie van voor 1512 lijkt één drukker hem in dit opzicht dwars gezeten te hebben, en wel Willem Vorsterman te

Antwerpen. Deze herdrukt omstreeks 1510 het succesvolle cijferboekje van 1508, en mogelijk ook voor 1512 (of 1514) de schaapherderskalender, die Thomas in 1511 produceerde. Er is dus wel een grond voor Van der Noots klacht, maar gegeven het, ongetwijfeld inkomplete, materiaal voorlopig niet meer dan dat.[33]

Tot slot van zijn voorwoord zegt hij dan de souverein om bescherming gevraagd te hebben, in de vorm van een sterke omheining die de felle beesten moet verhinderen om binnen drie jaar vruchten uit zijn boomgaard te stelen. En daarmee zijn we weer terug bij de gehonoreerde aanvraag van 1512, en de bevestiging daarvan in 1513.

Adaptatie en presentatie

Tot zover enkele opmerkingen over de intenties, die hij direct uitspreekt. In zijn overige drukken is nog veel meer materiaal van deze aard te vinden, maar ik laat het nu bij een enkele indicatie. Ongetwijfeld kan de reconstructie verfijnd worden, en dus verbeterd, maar ik heb het over een onderzoeksplan, de mogelijkheden daarvan, vooral in het licht van de methodologische problemen.

Indirect volgen zijn intenties uit de tekstkeuze en de bewerking en presentatie van die teksten. Nu kan men daaruit niet zomaar zijn nadere voornemens afleiden. Een enkele keer vestigt hij direct de aandacht van de lezer (of luisteraar) op bepaalde passages, maar dan bevinden we ons weer op het terrein van de directe getuigenissen. Een belangrijke leidraad wordt gevormd door de vertaal- en bewerkingstechniek. Ongeveer de helft van de teksten die hij drukt heeft een aanwijsbare bron. Soms maakt hij die bekend, maar even vaak laat hij de vermelding daarvan achterwege, sterker nog, hij presenteert de tekst op zo'n manier, dat hij alle sporen die tot een eventuele herkenning zouden kunnen leiden zorgvuldig uitwist.

Het sterkste voorbeeld daarvan vormt de *Spieghel der duecht* uit 1515, een verzameling van exempelen over het gedrag van goede en slechte vrouwen uit heden en verleden, die in het kader zijn gebracht van een ridder die zijn beide dochters deugdzaam wil opvoeden door ze deze verhaaltjes te vertellen. De druk is sober uitgevoerd. Naast wapen en drukkersmerk draagt alleen de titelpagina een houtsnede, die kennelijk het moraliserende moet

onderstrepen alsook de melancholie waardoor de ridder in een boomgaard (!) overvallen wordt, zodat hij zich zorgen gaat maken over de toekomst van zijn dochters. Daarmee begint de proloog van het boek. Alleen op de houtsnede zit een monnik in zijn studeervertrek te suffen. Elke indicatie over de ridderwereld waarin het gehele werk zich verder zo nadrukkelijk afspeelt, ontbreekt. In het colofon deelt Thomas wel mee de tekst zelf uit het Duits vertaald te hebben.[34]

Ten gevolge van deze presentatie kost het enige moeite om vast te stellen dat hij hier een zeer beroemde tekst bewerkt heeft, namelijk het *Livre du Chevalier de La Tour Landry*, geschreven in 1371-1372, in vele handschriften bewaard, maar ook doorgedrongen in de Duitse en Engelse literatuur. Daar wordt de tekst nog steeds direct herkenbaar gepresenteerd, in verschillende drukken, respectievelijk met de titel *Ritter vom Turn* en

Fig. 4
Titelpagina van *Den spieghel der duecht* uit 1515 (NK 4404), ex: Washington Libr. of Congress

Knight of the Tower. Thomas volgt dan de editie 1513 van de Duitse vertaling door Marquart von Stein, die in een eigen proloog, toegevoegd aan de vertaling van de Franse tekst, uitvoerig zijn relatie tot de bron uit de doeken doet. Dat laat Thomas weg, alsook de uitbundige illustraties in de Duitse drukken, vermoedelijk van Albrecht Dürer, die zo nadrukkelijk de oude ridderwereld blijven afficheren.

Tezamen met enkele inhoudelijke ingrepen in de rest van de tekst wordt duidelijk dat Van der Noot de in Europees verband vermaarde verzameling toesnijdt op een ander publiek. Hij verwijdert aan de buitenkant de referenties aan de stervende, maar wellicht tot nieuwe bloei te brengen ridderschap. Maar de moraal, verpakt in verstrooiing, acht hij nog bruikbaar en aantrekkelijk, in het verlengde van de goede zeden die hij wilde bevorderen blijkens de argumentatie in zijn octrooi-aanvraag.

Een ander voorbeeld van uitwissen van aanwijzingen voor directe herkenbaarheid vormt *Der foertuynen troost* van omstreeks 1512. Ook deze tekst is nooit geïdentificeerd. Elk commentaar van Thomas in de vorm van proloog, epiloog, colofon of titelpaginatekst ontbreekt. We vallen met de deur in huis. Een zich niet bekend makende persoon spreekt zekere Galion toe in een voorwoord om de dan volgende proza-dialoog aan hem op te dragen. Die dialoog wordt gevoerd tussen *Relijcheyt* (ratio) en *Ghevoelijcheyt* (sensus), over de grillen van het fortuin. De laatste klaagt daarover, terwijl de rede steeds troost biedt.

Van der Noot heeft deze tekst uit het Frans vertaald, zonder veel ingrepen in de tekst zelf. Dat hij het zelf gedaan heeft, ligt erg voor de hand gezien zijn voortdurende optreden in deze zin. Bovendien grijpt hij weer in aan de buitenkant. Oorspronkelijk is dit een tekst van Seneca, die in de late middeleeuwen graag aangegrepen werd door de Christelijke moralisten. De titel luidt *De remediis fortuitorum*, in die vorm een in de middeleeuwen vervaardigde samenvatting van een oorspronkelijk werk van Seneca dat verloren is gegaan. Herhaaldelijk is de Latijnse tekst in de 15de eeuw gedrukt. Omstreeks 1500 verschijnt er bij Antoine Vérard in Parijs een Franse vertaling van de moralistische werken van Seneca, vervaardigd door Laurens de Premierfait. Deze druk windt er geen doekjes om. De titel luidt *Les euvres de Senecque*, en de vertaler licht zowel in het algemeen als bij elke tekst afzonderlijk zijn intenties en techniek toe. Zo is er dan ook een ‘Prologue du translateur du livre de seneque des remedes des cas de fortune’, waarin hij onder meer uitlegt hoe lastig het wel is om het geserreerde Latijn in het

Frans over te zetten. Dit moet als excuus gelden voor de omslag van woorden die hij nodig heeft om Seneca's bedoelingen adequaat over te brengen. Ter controle is de Latijnse tekst steeds in de marge bij de vertaling geplaatst. Zelfs het voorwoord van Seneca's tekst legt hij nog even uit, door te vertellen wie Seneca was, Galion, wat een dialoog is, en hoe deze verloopt. En weer toont hij zich verrukt over Seneca's stijl, in het bijzonder de kortheid van zijn zinnen. Daarna begint zijn vertaling van het eigenlijke werk pas.

Voor Thomas is al deze poespas overbodig of ongewenst. De naam Seneca laat hij overal weg, evenals de proloog van de Franse vertaler en diens commentaar op Seneca's voorwoord. Ook de marginale Latijnse tekst ontbreekt. Maar de rest vertaalt hij vrijwel letterlijk. Troost ten aanzien van de grillen van Fortuna acht hij attractief voor zijn publiek, dat verder naar zijn mening geen eerbied of bewondering aangeprezen hoeft voor Seneca, zijn stijl en de opzet van zijn werk. Het gaat kennelijk alleen om de blote inhoud, een directe en praktische handleiding tegenover de wisselvalligheden van het dagelijks leven.[35]

In de aanbieding van de vakliteratuur in vertaling, doorgaans op folioformaat en met rijke illustratie, handhaaft Van der Noot wel de namen en toelichtingen van de beroemde geleerden die de werken in het Latijn of het Duits hebben samengesteld. We ontmoeten hier internationale geleerden die in het brandpunt van de belangstelling stonden rond 1500, zoals de medicus Magninus Mediolanensis, de farmaceut Quiricus de Augustis, de gynaecoloog Eucharius Rösslin en de chemicus Hieronymus von Brunschwig. Hun vermaarde werken vertaalt hij nauwgezet in het Nederlands, waardoor des te meer de bewuste afwijkingen van de grondtekst opvallen. Soms doet hij dat expliciet, en dan hebben we weer een directe getuigenis van zijn intenties.

In *Tregement der ghesontheyt* van 1514, vertaald naar het *Regimen sanitatis* van de Milanese arts Magninus (herhaaldelijk gedrukt in de 15de eeuw), worden allerlei adviezen gegeven die het bewaren van een goede gezondheid moeten garanderen, vooral met betrekking tot voedsel. In dat verband wordt ook de eetbaarheid van allerlei dieren besproken, zowel naar soort als naar onderdeel. Bij dat laatste komen onder meer de testikels ter sprake, maar daar wil de vertaler vanwege de eerbaarheid verder niet op ingaan: ‘De cullen (...) voeden wel, ees 't datse wel verduwen worden. De verckenscullen syn best. Ende ic soude hier noch breeder besceet af scriven, maer ick laet om de

eerbaarheyt ende om deswille dat mense niet ghewoenlijck en eet, want si beter ghelaten sijn dan gheten'. Dit voorbehoud ontbreekt geheel in de Latijnse tekst.[36]

Thomas vindt dat dus niet passend voor zijn publiek, met een beroep op de eerbaarheid. Dat doet weer denken aan een taxering van dat publiek in termen van een streven naar sociaal distinctieve beschavingsvormen door middel van het opvoeren van een schande- en schaamtegrens. Impliciet is dat ook af te leiden uit zijn verdere bewerkingstechniek. Sommige kapittels en zinsneden in het Latijn laat hij weg, en daar zit een lijn in, want ze handelen over sexuele hygiëne, de paring en voorbehoeds-middelen.[37]

Hierbij sluit het nawoord aan - maar dat is weer een expliciete uiting - dat hij toevoegt aan zijn vertaling uit het Duits van Eucharius Rösslins gynaecologische handleiding voor zwangere vrouwen en vroedvrouwen, *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen* uit 1516. Hij laat er geen twijfel over bestaan dat hij het zelf is die het woord tot de lezer richt, want hij begint met 'Ick Th van der N (...)'. Dat moet extra gewicht verlenen aan wat hij mee te delen heeft. Het is een waarschuwing aan de gebruikers van dit boekje 'dat si dat so eerlijck ende secretelijck houden (...) opdat niet en come in handen der vileynen, die 't liever lesen souden den vrouwen te verwijtte dan tot onderstande'. Daarom mag het niet aan jan en alleman verkocht noch getoond worden, en bovendien zal het alleen te koop zijn in zijn eigen winkel, De Zeeridder, te Brussel.[38]

Dat betekent dat hij zijn boeken volgens de normale praktijk te koop aanbood op verschillende punten buiten Brussel, en dat sluit aan op het beeld dat we al van zijn bedrijfsvoering hebben: veel zakelijke contacten met drukkers en boekverkopers elders. Maar daar gaat het nu niet om. Ook al kunnen we enige twijfel hebben over de oprechtheid van Thomas' bedoelingen hier - de mededeling moet hoe dan ook een prikkelend effect gehad hebben op zekere kopers en bijgevolg de verkoop[39] -, hij speculeert in ieder geval op verschuivingen in de gevoelens van schaamte en gêne ten aanzien van de sexualiteit, bij een publiek dat hij inmiddels (het is 1516) goed moet kennen.

Aristocratische tendenzen

Tot nu toe hebben we de intenties kunnen volgen aan de hand van indicaties die Van der Noot zelf verstrekt, hetzij doordat hij zijn voornemens rechtstreeks uitspreekt of door zijn presentatieen bewerkingstechniek. Maar meer in algemenere zin volgen zijn intenties ook uit de tekstkeuze zelf. Om hier greep op te krijgen zullen we ons moeten oriënteren op de grote moraalfilosofische en sociaal-economische verschuivingen in de periode (en vooral ook daar omheen) waarin hij als drukker actief was. Het materiaal zelf - de veertig drukken - biedt daarvoor te weinig houvast. Om te kunnen beoordelen wat Van der Noot kiest, moeten we weten wat er aan de hand was. Daarvoor zijn er ook kwantitatieve gegevens nodig. Welke concentraties tekenen zich af binnen zijn eigen fonds van bepaalde tekstsoorten? Dat kan op relatieve aandacht wijzen voor een bepaalde inhoud. Maar vooral van belang is ook het onderzoek naar wat hij laat liggen. De fondslijsten van zijn collega-drukkers kunnen daarvoor vergelijkingsmateriaal bieden.

Er zijn drie drukken in zijn fonds, waarin de oude ridderglorie opnieuw geadverteerd wordt. Een aantal andere teksten, uit de hoek van de rederijkerij, sluit daar in zekere zin bij aan. Eén van die drukken is al ter sprake gekomen, namelijk de *Spieghel der duecht* van 1515. Daar bleek de glamour aan de buitenkant in de presentatie verwijderd te zijn, maar binnen in de tekst nog volop te heersen.

Overigens komen nu meteen de problemen naar voren met betrekking tot de overlevering van zijn werk. Deze druk is slechts bekend in één exemplaar, dat via omzwervingen in de Arenberg-collectie en die van Lessing J. Rosenwald thans in de Library of Congress te Washington berust. Dat pas nu de inhoud gedetermineerd kon worden, heeft ongetwijfeld met die slechte bereikbaarheid te maken.[40] De tweede tekst in dit verband, de prozaroman over *Turias ende Floreta*, gedrukt in 1523 (1524 nieuwe stijl?) en direct vertaald uit het Spaans, heeft slechts de laatste katern van een exemplaar achtergelaten, thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Rostock. Dank zij een compleet bewaard exemplaar van een herdruk bij de weduwe Van Liesveldt uit 1554 kan Van der Noots tekst ons toch met enige zekerheid in zijn geheel bekend zijn: vergelijking van de ene

katern met de herdruk wijst uit dat de weduwe in 1554 buiten de spelling niet ingreep.[41] De derde tekst kennen we slechts uit een bibliografische notitie van een 18de-eeuwse pastoor. Het is Van der Noots vertaling van de *Theuerdanck*, gedrukt in 1523. De pastoor heeft de tekst van titelpagina, colofon en het begin van de proloog (?) overgenomen, waarbij hij duidelijk problemen had met de ontcijfering van de gothische letters: '*Titel* Sommeghe foertuijgen van Ceurdanck (...)'. Er zal wel *foertuijnen* en *Teurdanck* gestaan hebben.[42]

Van *Turias ende Floreta* weten we dus niet zeker of de tekst er wel helemaal zo uitzag als die van de herdruk, van *Teurdanck* weten we alleen maar dat hij er in de vertaling van Thomas was, maar niet hoe hij gepresenteerd is en bewerkt werd naar het Duitse voorbeeld. Weer, zoals in de *Spieghel*, door de buitenkant eraf te krabben? Dit soort problemen is representatief voor het materiaal waarmee we moeten werken. Kunnen we er wel wat mee doen?

Van der Noot ruimt in zijn fonds plaats in voor de demonstratie van de oude ridderdeugden, beschreven in wilde avonturen om eer te behalen. Vooral de laatste tekst is in dit opzicht van belang, omdat dit werk in de tijd zelf vervaardigd is rond keizer Maximiliaan van Oostenrijk, de laatste ridder op de troon. Deze zou zelf de hand gehad hebben in het ontwerpen van dit werk, dat zijn avonturen vertelt bij het verwerven van Maria van Bourgondië als bruid. Zijn secretaris Melchior Pfintzing heeft het uitgevoerd, en na enige strubbelingen verschijnt het tenslotte, als prachtboek, in 1517. Daarna volgen vele herdrukken.[43] Dit groepje van drie teksten met veel eigentijds en klassiek ridderavontuur trekt nu de aandacht vanuit de vraag naar de intenties van de producent, wanneer we ons op de hoogte stellen van ambities en idealen van een Nederlandstalig publiek in de steden rond 1500, dat zulke boeken kan kopen. Dan vernemen we overvloedig van een actieve belangstelling onder patriciaat en welgestelde burgerij voor een imitatie en recreatie van de oude ridderdeugden. Niet alleen lezen ze graag over middeleeuwse ridders - daar wijst de gedrukte prozaromancultuur van rond 1500 op -, ze doen hen ook na in tournooien en banketten, exclusieve orden en optochten, ja zelfs in de naamgeving van hun kinderen of van henzelf in spelsituaties. Menig koopman of patriciër streeft tenslotte als hoogste doel de verwerving van een adellijke titel na.[44]

In zo'n oriëntatie ligt nu een grond om uitspraken te doen over de intenties van de producent aan de hand van zijn tekstkeuze.

Hij zoekt aansluiting bij een publiek dat om in avontuurvorm gegoten demonstraties van ridderidealen vraagt. Of hij dat publiek ook vindt dan wel of hij zo'n publiek creëert, is een andere vraag die later aan de orde zal komen.

Vervolgens zijn er op dit vlak veel meer mogelijkheden, wanneer we de wijze waarop hij zijn intenties realiseert nader bekijken. Het is duidelijk dat Van der Noot met deze teksten niet een breed publiek op het oog kan hebben. Het is een materiële (geld, onroerend goed) en sociale (bestuursfuncties) elite bij wie hij aansluiting zoekt. Die bedient hij met een wereld waaraan de gewone man zich slechts kan vergapen. Hij sluit deze uit door referenties aan riddercodes, symbolen en allegoriek die alleen door actieve cultivering in exclusieve genootschappen ten volle begrepen kan worden.

Een goed voorbeeld daarvan is de *Teurdanck*. De Duitse tekst bevat een toelichting van de samensteller, waarin deze nadrukkelijk wijst op het exclusieve karakter van de tekst, hetgeen hem ongeschikt maakt voor gewone burgers en boeren. Er is bewust gekozen voor een esoterische verhulling van de inhoud door middel van de vorm, vol versluierende allegorieën. En Pfintzing geeft die mededeling als een aanbeveling aan het werk mee. Hij heeft het zo gedaan, omdat hij van mening is ‘das dem gemain man nit not sey den grunndt zu versteen’. Vandaar zijn streven om Maximiliaans avonturen ‘in verporgner gestalt zu beschreiben’.[45]

Déze tekst vertaalt Van der Noot, voor een elite die hij vermoedt of weet in zijn stad en eventueel ook elders. Dit lonken naar een elite strekt zich ook uit tot de intellectuelen of half-intellectuelen in de stad. Kenmerkend voor zijn fonds is dat hij het werk van de plaatselijke rederijkers drukt, of dat van de Bourgondische rhétoriqueurs in vertaling. Het zijn over het algemeen lastige teksten, met eindeloze allegorieën, een gecompliceerde beeldspraak, artistieke taal en rijmschema's. De *Spieghel der behoudenessen* van omstreeks 1508 - alweer een onbekende rijmtekst, blijkens de acrosticha aan het slot toe te schrijven aan zekere Bossaert en de beroemde Jan Smeken - is bijna ondoordringbaar voor de tijdgenoot die niet zeer vertrouwd is met dit staaltje van ongeveer alles wat de rederijkerij aan esoterisch geknutsel met taal en ideeën heeft voortgebracht.[46]

Dat treffen we ook aan in *Den triomphe ende tpalleersel vanden vrouwen*, een rijmtekst van Olivier de la Marche, vertaald door Van der Noot uit het Frans en gedrukt in 1514. Hij doet dat ter

wille van de mensen die ‘gheen walsch en connen’. Dat is weer een directe indicatie voor zijn intenties. Hij vermoedt of weet een publiek dat geen Frans kent, in Brussel, maar dat zeker niet onbeschaafd, onbemiddeld of cultureel achterlijk is of wil zijn. De tekst bevat namelijk een verheven symboliek, moeilijke allegoriseringen (alle onderdelen van het damestoilet worden geallegoriseerd tot deugden, van het type van de ‘pantoffel der ootmoedigheid’), artistiek taalgebruik en voortdurende referenties aan grote Klassieke en middeleeuwse auteurs als Ovidius, Sallustius, Cato, Augustinus, Hieronymus, Boethius, tot aan Christine de Pisan toe. Het is zonder meer een aristocratische tekst voor een elite, die geen of onvoldoende Frans kent. Dat wordt nog eens extra uitgedrukt door herhaalde verwijzingen naar de ‘vileynen’ die niets van de ware liefde voor een vrouw kunnen begrijpen, zelfs één keer zwaar neergezet door generaliserend vast te stellen: ‘Hi die vilonie peyst dats een vileyn’.[47]

Fig. 5
Titelpagina van *Den triumphe ende tpalleersel vanden vrouwen* uit 1514 NK 1309), ex: 's-Gravenhage KB

Zulke onbeschaafde kinkels hebben in dit boekje niets te zoeken. We herinneren ons dat Van der Noot ze ook buiten de deur probeert te houden in het nawoord van zijn *Roseghaert*. Daar spreekt hij eveneens van de ‘vileynen’ die het precaire werkje uit handen gehouden dient te worden.[48]

Er is een duidelijk aristocratische tendens aanwezig in de opbouw van Van der Noots fonds. Die komt tot uiting in de vormgeving, de ideeën, de geschetste wereld en de expliciete uitsluiting van onbeschaafden. Deze tendens in zijn intenties is pas te reconstrueren na een uitvoerige oriëntatie omtrent de promotie van ridderidealen in de stad en de naar exclusiviteit strevende rederijkerij. In die zin is voor zulk onderzoek slechts een enkele suggestie gedaan, met speciale aandacht voor de methode. Natuurlijk is er veel meer materiaal en reeds verworven inzicht. Ik wijs slechts op Jan Smekens berijming van een verslag van de Gulden Vlies - feesten te Brussel in 1516, waarin al het exclusieve binnen de stad bijeen lijkt te komen. Daar wordt de glorie van de Bourgondische ridderwereld, misschien wel voor de laatste keer, adequaat beschreven: Van der Noot drukt de tekst in datzelfde jaar.[49]

Een practische moraalfilosofie

Dwarsverbindingen tussen de nu verzamelde signalen omtrent zijn intenties bieden mogelijkheden tot dieper inzicht. Zowel in twee van de aristocratische ridderteksten als in de praktische gedragsleer *Der foertuynen troost* treft het introduceren van een macht die naast God het menselijk lot bestuurt, namelijk Fortuna. Over de *Teurdanck* kunnen we weinig zeggen, maar Van der Noot heeft de *Geverlicheiten* van de held in de Duitse titel vertaald met *foertuijnen*, risico's, gevaarlijke lotswendingen. In *Turias ende Floreta* duikt *fortune* voortdurend op in de zin van het kwade lot, de rampsoed, in ieder geval iets waartegen de mens geen enkel machtsmiddel bezit. Verwant daarmee is in deze tekst het begrip *aventure*, dat de neutralere betekenis van ‘kans’ heeft maar ook in de zin van een duistere lotsbeschikking. Daarnaast blijft God aanwezig, in de meer vaderlijke rol van albestuurder die om zijn zegen en invloed gesmeekt kan worden. Eigenlijk is er in de gehele tekst aanhoudend onduidelijkheid over de onderlinge invloedssferen van deze drie machten, al hebben ze één ding gemeen, namelijk de absolute zeggenschap

over het lot van de mens. Alleen in verband met God wordt er soms een relatie uitgedrukt tussen de handelingen van de mens en zijn wilsbeschikkingen. *Fortune*, rampspoed, gebeurt gewoon, *aventure* eveneens maar die geeft ook kans op aangename voorvallen en lijkt bovendien beter naar God te luisteren. Ik zal één passage bespreken om dit toe te lichten.

Floreta, ontvoerd door Turias op een schip, wordt door de bemanning daarvan tegen Turias' wil op een verlaten eiland gezet, omdat kennelijk door haar aanwezigheid het schip bij herhaling niet de thuishaven is binnen te krijgen. Gelukkig blijkt er toch een kluizenares op het eiland te wonen, Ortaleza, bij wie zij haar hart uitstort. '(...) mijn sonden hebben mi hier bracht (...)', geeft ze eerst als verklaring, en daarmee erkent ze haar aankomst op het eiland als een straf van God, niet ten onrechte overigens want ze heeft Turias' ontvoering na enig tegenstribbelen toch gehonoreerd met de deelname aan een vreugdevolle paring. Daarna vertelt ze de vrouw 'alle haer fortuyne', en dat moet wel rampspoed betekenen want Ortaleza moet ervan huilen uit mededogen. Floreta bedoelt nu kennelijk niet de ontvoering, want ze is inmiddels zwaar verliefd op Turias en heeft met hem geslapen, maar de scheiding van hem door het brute optreden van zijn raadslieden op het schip en de angst te zullen verkommeren op een kale rots in zee (een concessie aan Turias, die niet kon verdragen dat ze haar zomaar in zee zouden gooien). Maar ten gevolge van wie of wat is ze nu op het eiland terecht gekomen? Ortaleza laat dat, samenvattend, in het midden: 'Dochter, nae dien dat God belieft heeft ende uwer fortuynen, so u hier tot my te beweghene (...)'. Dus God én uw fortuin! Maar onmiddellijk daarna bidt ze alleen God om hen beiden vreedzaam verder te laten leven op het eiland, opdat ze de hemelse glorie mogen verwerven. Als dat fortuin er maar weer niet tussen komt, denken wij dan, de rampspoed, het kwade lot dat kennelijk onafhankelijk van Gods wil en het menselijk gedrag haar boze werk doet.[50]

In deze prozaroman is niets tegen het fortuin bestand. De beide hoofdfiguren worden aanhoudend door haar getroffen, en ze reageren daar zeer emotioneel op, huilend, krijsend, zich de haren uitrukkend. Toch loopt alles uiteindelijk nog goed voor ze af. Ze trouwen, krijgen een koninkrijk en twee zonen, die God welgevallig werk doen door tegen de heidenen te vechten. De rampspoed is uit hun leven gebannen, ze kunnen God danken voor de goede afloop. Elke suggestie dat *fortune* de straf is die God op grond van hun manifeste zondigheid over hen zou af-

roepen, ontbreekt. Integendeel, uit de zojuist besproken passage volgt dat ze onafhankelijk van elkaar opereren.

Der foertuynen troost spreekt alleen over de rampspoed, in elke denkbare vorm, die de mens kan treffen. De gepersonifieerde emotie klaagt, de rede biedt steeds troost op grond van elk van die klachten. Van alles kan er met je gebeuren, waar je geen invloed op hebt: voortijdige dood, verlies van kinderen, armoede, ziekten, gebreken, laster en nog veel meer. Maar het antwoord van de rede is steeds, dat dit de tol is die men de natuur moet betalen voor het slechts in leen gegeven aardse leven. Klagen over rampspoed is onredelijk en dwaas, en het gevolg van zinloze emotionaliteit. Slechts via de rede kan men hiervoor begrip opbrengen en het lot aanvaarden. De gepersonifieerde rede mag dit graag uitleggen in een tot beeldspraak verheven koopmansjargon: '(...) natuere (es) ghelijck een crediture die den mensche in deser werlt dleven ende dwesen leent. So seggic dan dat gheen mensche sculdenare, die verstant heft en behoort te claghene noch ghestoort te sine tegen mi vrouwe natuere de crediture, al ees 't dat si wederom begheert ende eyscht tghene dat si hem geleent heeft, te wetene dleven ende dwesen in deser werelt'.[51]

Dit is dan het wapen tegen het fortuin, de rede, die de mens moet behoeden voor de waanzin van zijn emoties welke hij dient te bedwingen. Juist door een beheersing van de eigen emotionaliteit krijgt het fortuin geen vat op het leven, ratio maakt de mens ongevoelig voor rampspoed. Sterker nog, men kan er zelfs van leren en door de loutering van alle narigheden tot grotere deugd komen.

Deze tekst kan met recht een praktische gedragsleer genoemd worden, temeer daar Van der Noot herkomst en literaire traditie onzichtbaar maakt door de naam van Seneca te schrappen alsook het Franse commentaar dat bij het door hem gebruikte voorbeeld behoort: dat doet er kennelijk allemaal niet toe.[52] Welke intenties heeft Van der Noot nu met de zo verschillende introducties van het 'onchristelijke' begrip *fortuna* in zijn fonds? Daartoe is weer een nadere oriëntatie geboden, nu op het terrein van de moraalfilosofie. Turias en Floreta worden erdoor geteisterd, ze hebben er geen wapen tegen, ze stromen over van zeer emotionele reacties en ze worden er zeker niet deugdzamer van. Toch loop het goed met ze af. Buiten de introductie van het begrip als zodanig is er weinig coherentie in de suggesties over de hantering ervan. Turias en Floreta doen niet wat in *Der foertuynen troost* wordt aanbevolen. Er zit derhalve weinig plan

achter Thomas' introductie van het begrip, we kunnen hoogstens veronderstellen dat hij op een in de moraalfilosofie actueel of bruikbaar begrip wil inhaken, met het oog op zijn publiek. Voor de actualiteit daarvan in de laatmiddeleeuwse stad bestaan allerlei aanwijzingen. De Neostoïcijnse denkbeelden, waarvan Seneca bij uitstek de spreekbuis is, worden in dat milieu graag benut ter vestiging en beredenering van een nieuw arbeidsethos. Daarin wordt niet alles meer afhankelijk gesteld van Gods wil en 's mensen onvolmaakte streven om aan zijn opdracht te voldoen. Immers, hoe vallen allerlei volstrekt willekeurige rampspoeden te verklaren die ook de meest deugdzamen treffen, zelfs als zij juist in Gods dienst goede werken aan het uitvoeren zijn? Om die vraag te beantwoorden werd al in de vroege middeleeuwen de Klassieke godin Fortuna geïmporteerd, in de zin

Fig. 6
Titelpagina van *Der foertuynen troost* van circa 1512 (NK 4343), ex: Washington Libr. of Congress

van het Lot dat geheel naar willekeur haar rad draaide van vooren tegenspoed. In de volkstalen vinden we haar terug als de gepersonifieerde Wereld of Avontuur, ook in de middelnederlandse letterkunde ruim vertegenwoordigd. De relatie tot Gods almacht blijft steeds onduidelijk of verzwegen. Een enkele keer vertegenwoordigt ze zijn straffende hand, maar meestal opereert ze geheel zelfstandig en los van hem.[53]

Aan het eind van de middeleeuwen begint ze van karakter te veranderen. Er lijkt een tendens aanwezig om nu bij voorkeur van *fortune* te spreken in plaats van *aventure*, maar zeker is dat *fortune* in het bijzonder de personificatie van rampspoed wordt, kwade dingen, gevaarvolle risico's. En het tweede punt is dan dat deze *fortune* met de ethiek verbonden wordt. Men moet niet alleen leren om haar te ondergaan, men kan er ook zedelijk beter van worden. Enkele onderzoekers hebben deze zwenking in verband gebracht met de nieuwe koopliedenmentaliteit die onder meer het begin van de Renaissance in Noord-West-Europa zou markeren aan het eind van de 16de eeuw.[54] Dat is in zoverre onjuist dat deze mentaliteit al een eeuw eerder gestalte krijgt in de steden der Zuidelijke Nederlanden.

De materiële macht berust daar op kooplieden-activiteiten, met een accent op de internationale handel over zee. De kansen op grote winsten waren enorm, maar een welvarende onderneming kon met één klap ten onder gaan wanneer de schepen niet terugkeerden. Men moest derhalve risico's durven nemen, en men spreekt dan ook van een groeiend risicobewustzijn onder de laatmiddeleeuwse ondernemers. Deze noodzakelijke mentaliteit deed de behoefte ontstaan aan een praktische ideologie, een ethiek die het aangaan van zulke risico's kon rechtvaardigen. Seneca, aangepast en vertaald, en vergelijkbare teksten leerden dat men zich niet van de wijs moest laten brengen door tegenslagen van het lot, ja zelfs dat men er zedelijk beter van kon worden door de emoties te bedwingen en de rede te laten zegevieren. Dat dit bovendien werd uitgelegd in een handelsjargon, zoals boven aangehaald, kon de toegankelijkheid van de tekst alleen maar vergroten voor dit milieu.[55]

Veel wijst erop dat in de steden in het Zuiden de behoefte naar een praktische moraalfilosofie in die zin in de loop van de 15de eeuw groeit.[56] Van der Noot schiet daarop in. Uit de Franse Seneca-vertaling kiest hij alleen deze tekst, die hij vervolgens van alle commentaar ontdoet. De andere teksten laat hij in de editie van Antoine Vérard liggen. Zijn *Turias*-vertaling sluit hier maar gedeeltelijk bij aan, tenzij Van der Noot en zijn publiek

zouden besluiten dat de louteringen van de rempspoed daarin toch direct naar het deugdzame einde leiden, ondanks het gekrijs en geweeklaag van de held over zijn tegenslag. Wel is het zo dat Turias het prototype is van de ondernemende held die voortdurend nieuwe risico's neemt om het gestelde doel te bereiken. Daar slaagt hij tenslotte ook in, zelfs wel als een ander mens: als een van de weinige prozaromans laat deze tekst een zekere karakterontwikkeling zien in de hoofdfiguren.[57]

Godsdienstoefening voor thuis en onderweg

Welke teksten kiest Van der Noot nog meer? Een substantieel onderdeel van zijn produktie wordt gevormd door werken op het gebied van de theologie en de godsdienstpraktijk. Allereerst zijn er een drietal heiligenlevens. Twee behandelen het leven en de mirakelen van locale heiligen uit de buurt, respectievelijk Sint Rombout vereerd te Mechelen en Sint Alena vereerd te Dilbeek. Moeilijker te plaatsen is Jan van Beverley, een Engelse heilige wiens leven nauwelijks in verband gebracht kan worden met wat Van der Noot over hem vertelt. Diens tekst is veeleer gebaseerd op een courant exempel uit de middeleeuwen, waarin een kluizenaar misleid wordt door de duivel die voorwendt met zijn bevel om uit een zonde te kiezen een louterende opdracht van God te vervullen. Jan mag kiezen uit verkrachting, moord of dronkenschap. Hij kiest het laatste, ogenschijnlijk de minste zonde, maar in dronkenschap verkracht en vermoordt hij vervolgeens zijn zuster. Na zware boetedoening weet hij tenslotte toch nog het eeuwige leven te verwerven. Ook de vorm wijkt af van het gebruikelijke heiligenleven, in die zin dat het een tot leesboek omgewerkte dramatische tekst is, niet ongelijk aan de *Manken van Nieumeghen*.[58]

Waarom produceert Van der Noot nu zulke heiligenlevens? Het ligt voor de hand dat hij in het geval van Rombout en Alena denkt aan bedevaartgangers naar Mechelen en Dilbeek. Evenals almanakken en prognosticaties wordt ook stof voor bedevaartgangers - in de vorm van routebeschrijvingen, informatie over de heilige en wonderverrichtingen die de reliquiën aanrichtten, overdenkingen - graag door drukkers geproduceerd op grond van een periodiek te verwachten opbrengst. Immers, evenals almanakken is de actieve heiligenverering aan bepaalde data gebonden. Aldus kon menig drukker zich een bedrijfszekerheid

verschaffen, die andere drukkers vinden in de produktie van school- en studieboeken of iets later overheidspublikaties.[59] Maar ook los van die situatie geeft de ontwikkeling in de opvattingen over de godsdienstpraktijk in de stad aanleiding om Thomas' bedoelingen hiermee beter te begrijpen. Daardoor wordt een samenhang zichtbaar tussen de heiligenlevens en de beide devotie-handleidingen die hij ook drukte, namelijk *Die vij. getiden op die passie ons heeren* van omstreeks 1507 en *Een schoone contemplatie opten psalm Miserere mei deus* van omstreeks 1516, vertaald naar het Latijn van de boeteprediker Hieronymus Savonarola.[60]

Enerzijds vinden we in deze werken de traditionele promotie van het geloof in de wonderverrichtingen van heiligen en hun overblijfselen. Daarnaast wordt een even traditionele wereldverzaking gepredikt, teneinde in volle glorie het eeuwige leven te kunnen bereiken. De wereld corrumpeert en is het terrein van de duivel. Het echte leven is boven bij de Heer, onze Vader. Men moet zich beschermen tegen de wereld, om het 'vaderland' ongeschonden te kunnen bereiken. Het is een dal van tranen, vol ellende, een put waarin de mens na de zondeval getuimeld is en die hij niet kan verlaten 'overmits de drie vianden die u stadelick aenvechten, dat es die duvel, die werelt ende u vleesch'. Ook wordt er kwistig met aflaten gesmeten, die men zich in groten getale kan verwerven door bepaalde gebeden onder bepaalde omstandigheden uit te spreken.[61]

Van der Noot keert zich niet af van deze traditionele godsdienstpraktijken, die al eeuwen de instructie bepaalden van een breed publiek. Daarvoor vinden we deze opvattingen te verspreid in zijn produktie terug.[62] Maar het blijft in de genoemde werken niet daartoe beperkt. De ontwikkelingen in de stedelijke vroomheidspraktijk worden gestuurd door de beweging der Moderne Devoten, die gekarakteriseerd kan worden als een praktische toepassing voor het dagelijks leven van de wereldontstegen mystiek ten dienste van de leek. De individuele beleving van het Godsmysterie door middel van oefeningen staat centraal, en de Moderne Devoten verstrekken nu handleidingen voor de eenvoudige burger om zelf, zonder hulp van buitenaf (de priesters), hun eeuwig heil te verdienen. Alweer een praktische ethiek, gericht op het dagelijkse leven.

De inspiratie wordt vooral gezocht in het leveren van modellen van heiligheid, uit wier leven en lijden men kan putten om de eigen koers naar de eeuwigheid uit te zetten. Als eerste staat daarvoor natuurlijk Jezus gereed, maar in de tweede ring zijn

ook heiligen en kerkvaders geschikt, en, op een intellectueler niveau, de grote Klassieke en middeleeuwse auteurs en wijsgeren. Allen tonen in hun werken en daden voorbeeldig gedrag, dat aantoonbaar tot het gewenste resultaat heeft geleid. Om de imitatie tot stand te brengen wordt hun lijden in sterk pathetische termen beschreven, die tot onmiddellijke identificatie kunnen leiden waar juist het menselijke in het ondergaan van die verschrikkingen onderstreept wordt. Daar ligt de nadruk op. Ze reageren als mensen op de aardse verschrikkingen die de duivel hun bereidt, maar toch houden ze vol. Ze bevechten als individuën, zonder aardse hulp, het Boze, door simpele deugdbetrachting en niet meer dan dat.[63]

Ook de praktische ethiek in deze zin is verbonden met de positie waarin de stadsbewoner zich bevindt. Het fundament van zijn bestaan is gevestigd op het individuele ondernemerschap tegenover de collectieve machten in hun wederzijdse afhankelijkheid die feodaliteit en standenideologie proclameerden. Alles in zijn bestaan is gericht op het streven naar onafhankelijkheid door middel van het hanteren van de ratio, waartoe het begrip wijsheid geïntroduceerd wordt in de nieuwe zin van slimheid. Dat is dan een echte handelsmoraal, die in de loop van de 15de eeuw ontwikkeld wordt als rechtvaardiging en nadere regulering van gedrag dat al vanaf de 12de eeuw in de praktijk de opties van de standenideologie ondermijnt.[64]

Van der Noot heeft de intentie om met zijn modellen de burger te instrueren om het eigen heil na te streven door simpele deugdbetrachting. Men kan het zelf, zonder hulp van buitenaf, door het gedrag van Jezus en die anderen te imiteren. Ook in andere werken in zijn fonds klinkt dat door, vooral in de *Siecten der broosscer naturen* van omstreeks 1510, een leesdrama op rijm. De mens is een ‘broze natuur’, ziek geworden door de zondeval en dus een permanente prooi voor de duivel. De redding kan alleen geleverd worden door Jezus, die als enige uitweg een fervente beoefening der deugden door middel van berouw, biecht en boetedoening aanbeveelt. Er is geen sprake in deze tekst van het doen van de traditionele goede werken, of van priesters die behulpzaam zijn: het is veelzeggend dat de raad om zich tot Jezus te wenden verstrekt wordt door het personage ‘Goede Inspiratie’.[65]

Deze tekst toont meteen de wijze waarop deze lering voor de leek bij voorkeur verstrekt wordt. Jezus wordt veraanschouwelijkt in het type van de marskramer/kwakzalver, die als een piskijker staat afgebeeld op de titelpagina en die in de tekst zijn

heilzame drankje van berouw aan de man probeert te brengen in straatventerstaal. Dat stamt uit de beleringstraditie der Franciscanen, die de geloofswaarheden voor de leek verpakken in alledaagse gebeurtenissen uit diens eigen omgeving.[66] Ook de pathetische en prikkelende beschrijvingen van de martelingen van Jezus en de heiligen sluiten bij die belevingswereld aan, gevoed door het aanschouwen van executies en lijfstraffen in de eigen kring.

De *Getiden* speculeren steeds op een sterk inlevingsvermogen van de lezer, door de beschrijving van Jezus' lijden telkens in te leiden met een 'siet': 'Siet hoe si hem dat purpur cleet uuttogen, dat so vaste aen sijn heylighe wonden ghedroocht was, dat si doen sticken vleesch van sijn heylighe wonden toghen, want sij met den geesselen dat heylighe vleesch sijns lichaems so seer ghescoert hadden, datter sticken aenhinghen, die al met den roc afghetoghen werden'. Een hoogtepunt bereikt deze uitnodigen-

de

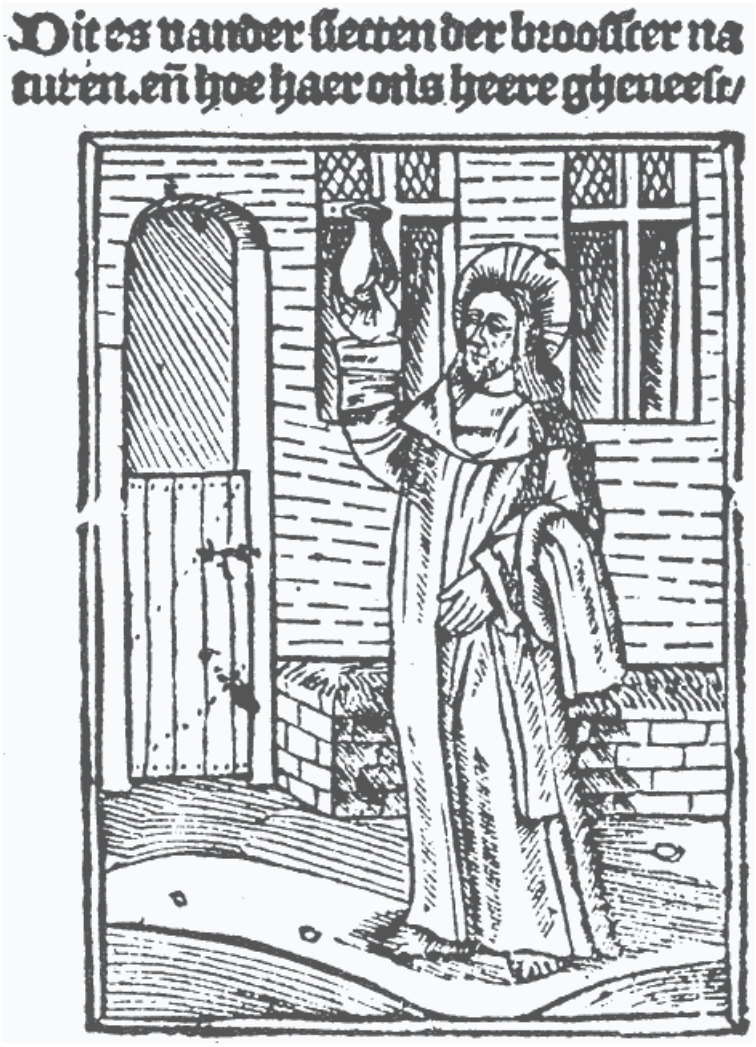

Fig. 7
Titelpagina van *Dit es van der siecten der broosscer naturen* van circa 1510 (NK 1903), ex: 's-Gravenhage KB

horror bij de eigenlijke kruisigingsscène, waar niet alleen plompe nagels gebruikt worden maar ook zijn leden flink uitgerekt moeten worden om hem passend aan het kruis te krijgen.[67] Wellicht gaat het mirakelgeloof sociaal distinctief werken in de stadsgemeenschap, in die zin dat de intellectuele elite zich daarvan afwendt, gevolgd door de welgestelden, ter onderscheiding van een volksgeloof dat op het platteland zou thuis horen.[68]

Van der Noots intenties in dit opzicht zijn niet duidelijk.

Aarzelt hij met zijn heiligenlevens tussen de eenvoudige bedevaartgangers en de stedelijke godsdienstpraktijk die wel om modellen vroeg maar niet om wonderen? Of probeerde hij allen te bedienen door een gedifferentieerd aanbod te doen? De aarzeling lijkt te overwegen, wanneer we de proloog bij het leven van Sint Alena (het titelblad ontbreekt) beschouwen. Hij begint met de advertentie van het model. Door kennis te nemen van het leven der heiligen krijgen we exempelen voorgeschoteld, die we kunnen benutten voor een persoonlijk deugdzaam leven. Hij giet dit overigens weer in een gecompliceerde beeldspraak rond banketteren, zodat

simpele bedevaartgangers zich niet gauw bij de hand genomen zullen voelen. Dan wijst hij er met nadruk op dat men hem niet van leugens over de heilige mag verdenken, want hij heeft zich gebaseerd op de meest betrouwbare zegslieden. Voelt hij de mogelijkheid tot aanmerkingen onder het meer beschaafde deel van zijn publiek? Het zijn inderdaad fantastische vertellingen die hij over deze maagd naar voren weet te brengen, vooral met betrekking tot de wonderverrichtingen na haar dood op het platteland in de omgeving van Dilbeek.

De indruk omtrent zijn aarzelingen ten overstaan van het stadspubliek wordt versterkt door de wijze waarop hij vervolgens halverwege het boekje de sectie mirakelen inleidt. Hij heeft zulke mirakelen nooit zelf kunnen aanschouwen, hij heeft ze van horen zeggen. Maar hij bevindt zich in het goede gezelschap van de evangelisten. Lucas en Marcus, die tenslotte ook geen ooggetuige waren van de dingen die ze beschreven hebben. Niettemin geeft hij toe dat enige dingen onder de mirakelen vreemd om te horen zijn. Maar houdt het desondanks niet voor leugens, want - en nu komt het - wat met de intentie tot lof van Jezus en de heiligen in het licht is gebracht ‘dat es niet te vergheefs gheset noch voer loghenne ghehouden’. Op grond van de intentie tot het opwekken van deugdzaamheid is het waar. Niet feitelijk, lezen we tussen de regels door, maar wel in moreel opzicht. Liegen kan alleen voortkomen uit een kwade intentie.[69]

Van der Noot honoreert met zulke opmerkingen de bezwaren

die een beschaafd publiek tegen dit mirakelgeloof kan aanbrengen. Maar hij drukt het toch. Vanwege het voorbeeldige voor de burger en het wonderbaarlijke voor de bedevaartganger? De consistentie in dit heiligenleven - en dat geldt ook voor dat van Rombout - is zoek. En dat kan een belangrijke aanwijzing zijn voor de manieren waarop Van der Noot zijn intenties probeert te redigeren.

Vakliteratuur

Een belangrijke plaats in zijn fonds wordt ingenomen door de vakliteratuur. De intentie om deze te produceren kondigde hij al aan in zijn octrooi-aanvraag van 1512, toen waarschijnlijk gestimuleerd door het succes van zijn cijferboek uit 1508 en de schaapherderskalender van 1511: beide werken zijn herhaaldelijk herdrukt in de loop van de 16de eeuw.[70] In zijn aanvraag deelde hij mee praktisch nut te willen verschaffen door het verstand te verlichten, dat daar van nature om vraagt. Deze sleutelwoorden *praktijk, nut, verstand* en *natuur* komen we steeds tegen in de presentatie van zulke teksten.

Eigenlijk wordt zijn gehele produktie, met een top tussen 1514 en 1517, in zekere mate bepaald door deze drukken. Van het totaal van omstreeks veertig liggen er een vijftiental op dit terrein, de eigen herdrukken inbegrepen. En het zijn eigentijdse, doch reeds wereldvermaarde auteurs wier werken hij in het Nederlands vertaalt en bewerkt, zoals Magninus Mediolanensis, Quiricus de Augustis, Eucharius Rösslin en Hieronymus van Brunschwig. De overige teksten missen elke aanduiding omtrent een auteur of bestaan uit een compilatie van niet nader genoemde bronnen door hemzelf.

Het benadrukken van de natuurlijke noodzaak om praktische kennis te verwerven wordt een vast onderdeel van de prologen. Het cijferboek van 1508 noemt arithmetica de belangrijkste van de zeven vrije kunsten en dus ‘es Arithmetica bi natuerlicken redenen eenen yeghelijck wel noetelijc te leeren eer hi eenich vanden anderen consten beghint te leeren’. *Tbouck van wondre* uit 1513, twee keer door hemzelf herdrukt, begint met een motivatie voor de uitgave. Die is gelegen in het verstrekken van recepten voor verf, metaalbewerking en allerlei handige trucs, die voor een ieder nodig en ook nuttig zijn. Bovendien is het nog leuk ook, gaat het verder, want er is een speciale sectie goochel-

trucs toegevoegd. *Tregement der ghesontheyt* van 1514 deelt meteen mee na de inhoudstafel: 'Dat eerste capittel es van der nootsakelijcheyt des regimens der ghesontheyt', en de openingszin van dit kapittel luidt: 'Dat het regiment der gesontheyt nootelijc ende behoeflijck is selen wi in twee manieren bewisen'. De proloog van *Dlicht der apotekers* voert in de ik-persoon de oorspronkelijke auteur op, Quiricus de Augustis, die zijn werk rechtvaardigt met op te merken hoeveel dodelijke fouten er door onwetende apothekers gemaakt worden, en anderzijds hoe moeilijk de woorden der oude meesters soms te verstaan zijn. Vandaar zijn eigen arbeid: 'Want die materye orberlijck ende nootelijck es'.[71]

De proloog bij de *Roseghaert*, het gynaecologische handboekje uit 1516, zet bij monde van de auteur Eucharius Rösslin het zwaarst de noodzaak neer voor de mens om zijn verstand te verlichten met kennis omtrent de schepping door middel van de ratio. God heeft de mens zeer veel gaven geschonken, zoals verstand en inzicht. Dientengevolge is de mens in staat geweest om de omtrekken van de aarde te verkennen, 'midts redelijcker hulpen der eewiger wijsheyt'. En niet alleen dat, maar ook de bewegingen in het firmament van de sterren, de zeven planeten, de zon en de maan zijn hem volkomen ('ghanselijck ende heel') bekend geworden.

Vervolgens noemt hij de namen van enkele grote meesters op het gebied van de medicijnen (in de ruimste zin), die met groot verstand begiftigd waren, en die door Goddelijke inspiratie maar ook 'mits die groote nersticheyt ende arbeyt die si daer toe gedaen hebben' de grootst mogelijke resultaten bereikt hebben.

Uit hun werken nu haalt hij medische richtlijnen ten dienste van de bevalling, om babies en moeders te beschermen tegen de vele rampen die hun hierbij kunnen overkomen.[72]

Uit Rösslins woorden spreekt een enorm optimisme over de mogelijkheden van het menselijk vernuft. Veel is er al gepresteerd, eigenlijk wel genoeg lijkt er uit zijn woorden te volgen. Het komt er alleen maar op aan het voorhanden inzicht beter en meer praktisch toe te snijden op speciale doelgroepen. Daaruit bestaat zijn bijdrage, en het is van belang om te noteren dat hij zijn werkje in het Duits schreef, dus direct toegankelijk voor aanstaande moeders en vroedvrouwen.

Rösslins opvattingen liggen geheel in de lijn van wat Van der Noot zich zelf voorstelt. Er is belangrijk, vooral recent materiaal beschikbaar, dat nu nodig onder die bevolkingsgroepen gebracht moet worden voor wie het nuttig en noodzakelijk is. In de be-

staande vormen - geleerde werken in het Latijn of een andere taal - is de inhoud niet toegankelijk voor de stadsbewoner die hij op het oog heeft. In de meeste teksten moet hij daartoe aanpassingen aanbrengen, of zelfs compileren en vertalen uit verspreide bronnen.

We moeten dit niet verwarren met het klakkeloos overnemen van traditionele kennis. Dat volgt al uit de gesignaleerde adaptatietechnieken. Maar bovendien betreft het doorgaans recente en nieuw verworven kennis, waarin de eigen inbreng door middel van observaties en experimenten manifest is, en soms ook wordt uitgesproken. In het destilleerboek van 1517, ten dienste van apotheker en arts maar ook 'zelfgenezers', deelt de auteur Hieronymus von Brunschwig mee dat hij 'omtrent dertich jair met grooter nersticheyt ghearbeyt, ghelesen, ghesien ende ondersocht' heeft. En dat betekent dat hij niet alleen de oude meesters heeft bestudeerd, maar dat hij ook observaties en experimenten heeft verricht, zoals hij later nog eens herhaalt.

En apotheker Quiricus de Augustis wijst er in zijn handboek op dat de voordelen van zijn werk wel zullen blijken wanneer men zijn voorschriften, gebaseerd op zijn eigen ervaringen, lange tijd beproefd heeft.[73]

Optimisme over de macht van de ratio over de schepping hangt samen met een herwaardering van het aardse, dat in de middeleeuwen, en ook nog bij Van der Noot, zo'n vervloekt speelterrein van de duivel was. De gepropageerde wereldverzaking, waarbij de door de zondeval kwetsbaar geworden mens steeds bedreigd wordt in zijn zieleheil, komt in zijn fonds herhaaldelijk naar voren, zowel bij de devotionele teksten als in het rederijkerswerk van Jan Smeken en Jan van den Dale.[74] Dit staat in scherp contrast met de geest die uit de vakliteratuur-sectie van zijn fonds spreekt. Die richt alle aandacht op een zo comfortabel en langdurig mogelijk verblijf op aarde, hetgeen met verstand en noeste arbeid te bereiken valt. Ook deze herwaardering, die al zichtbaar wordt in de 12de eeuw maar die aan het eind van de middeleeuwen een grote vlucht neemt, is in verband gebracht met het nieuwe arbeidsethos dat in de stedelijke gemeenschappen ontwikkeld wordt.[75]

Van *Der scaepherders calengier*, in 1511 uit het Frans vertaald, zijn geen exemplaren bewaard, maar gelukkig bestaan er veel herdrukken van in de 16de eeuw, zoals de zeer waarschijnlijk door Van der Noot gewraakte herdruk van Willem Vorsterman te Antwerpen van omstreeks 1514/1515. In deze tekst, deels rijm deels proza, wordt de wijsheid gepresenteerd van een zeke-

re schaapherder inzake het overleven. Blijkens het voorwoord van de vertaler beschikt deze over een ‘natuerlijck verstandenisse’, al is het dan geen geleerde, sterker nog, hij kan geen a van een b onderscheiden. Maar zijn standpunt over het leven wordt instemmend aangehaald: al beschikt God over leven en dood, een mens behoort volgens zijn natuur 72 jaar of ouder te worden. En daarvoor moet men zijn best doen. De schaapherder weet hoe, als ‘natuurmens’: ‘Ten propoeste van leven ende sterven seide die scaepherder dat hi gheen dinck ter werelt so seer en begheert als een lanck leven ende gheen dinc en ontsiet hi so seere als cortelijc ionck oft gheringe sterven. Daerom practiseerde hi manieren te vinden daer hi bi lange leven mochte met wijsheden ende salicheden, dwelck deze practijcke oft calengier der scaepherders leeren sal’.[76]

Tregement der ghesontheyt is geheel gebouwd op deze gedachte. Het werk is gericht op het verschaffen van richtlijnen ter preventie van ziekten en tot handhaving van de gezondheid. Hoe optimistisch het publiek wel verondersteld wordt te denken over het aardse leven kan afgeleid worden uit de opmerking in de proloog dat de inhoud geen bescherming tegen de dood kan geven: ‘Niet dat dit regement der ghesontheit nootelijck es om ons te bescermen van der doot. Maer 't es seer profitelijck om specialijck twee onghemaken te scuwen (...)’. En dat betreft dan vroegtijdig intredende ouderdom en aftakeling.

De adviezen zijn gebaseerd op de vertrouwde humoren- en temperamentenleer, en richten zich vooral op raadgevingen per type met betrekking tot diëten. Maar er is ook aandacht voor lichaamsbeweging en sport. Beide zijn noodzakelijk om een goede gezondheid te bewaren, het werk wijdt er een apart hoofdstuk aan: ‘Van d'exercicie oft veronledigen’. Overmatig rusten is een vijand van de gezondheid. Rust roest, vergelijk het roesten van metalen. Door niet voldoende te bewegen gaan de sappen rotten in het lichaam, door gebrek aan ‘natuurlijke hitte’.

Lichaamsbeweging is goed voor de spijsvertering, zodat we ook buiten laxeermiddelen kunnen: ‘Si maect de lede wacker ende bequame tot alle wercken daer si toe dienen moghen’. Men moet, vervolgens, die oefeningen kiezen die niet alleen het lichaam activeren, maar ook de geest en de emoties. Het meest daarvoor geschikt is het kaatsspel, omdat daarbij alles in beweging komt. Het kwalijkst is het werk van iemand die zit te schrijven, want daarbij beweegt veel te weinig. Ook jagen, wandelen en paard rijden verdienen aanbeveling. Maar laat je niet meeslepen door prestatiedrift, zodat je begint te hijgen en te zweten,

want voor je het weet word je dan ziek. En dan volgt een kernzin die voor het hele werk kan gelden: ‘Wi moeten vreck sijn over de gesontheyt diewijlle dat wi die hebben’. Dat is de waarlijke tegenpool van de rigoureuze wereldverzaking en de minachting voor het aardse omhulsel: gierigheid als deugd met betrekking tot het eigen lichaam![77]

Eindnoten:

22 Een overzicht daarvan in NK III (1961), 230-1. Zie ook de bijlage.
23 Rouzet 1975, 160-1. Een algemene schets van leven en werk ook bij Degroote 1949; Indestege 1960; Cockx-Indestege 1978; Vervliet 1979. Van Eeghem wijdde in zijn lange reeks wekelijkse bijdragen aan de Brusselse Post over Brusselse dichters 81 afleveringen aan Van der Noot, gevuld met citaten uit zijn drukken, voorzien van toelichtingen: Van Eeghem 1961/69.
24 Degroote 1949, 29; Godding 1960, 43-4.
25 Indestege 1960, 195.
26 Resp. NK 0773, NK 1482, NK 1003, NK 3375, NK 3596.
27 Zie noot 93.
28 Bockstaele 1959.
29 Verheyden 1910, 209, Verg. ook Baelde 1962, 20.
30 De Franse tekst is mij nog niet helemaal duidelijk. Verheydens tekstkritiek (1910, 209), is echter overbodig. Verg. ook Baelde 1962, 20-2.
31 Baelde 1962, 25-6.
32 NK 1875, NK 1876: zie Vervliet 1979, 110-1.
33 Voor Vorstermans drukken zie NK 3494 en NK 1258. Van der Noots drukken resp. NK 1482 en NK 0717.
34 NK 4404; over deze tekst verder Keesman 1982/83.
35 NK 4343: de katernen B en C van het enig bekende ex. liggen geheel door elkaar, maar er ontbreekt niets. Seneca (1500?). Over de verspreiding van deze tekst in de middeleeuwse lit. zie verder: Seneka ed. 1895; Palmer 1953; Schmidt 1896, 20; Thompson 1943, 360-1; Lucas 1970, 226, 245.
36 NK 1453, kap. 89; Magninus 1482, III, kap. 17, (N5) verso. Over de Lat. edities zie verder Stillwell 1970, nrs. 443, 495, 498, 499. Typering in het alg. bij Elaut 1963/64; Vervliet 1979, 104-5.
37 Elaut 1963/64, 85-6.
38 NK 1831, (N6) recto. Over de Duitse tekst zie Stillwell 1970, nr. 507.
39 Verg. de ‘waarschuwingen’ in ander 16de-eeuws drukwerk: Pleij 1977, 149.
40 Keesman 1982/83.
41 NK 3174; zie ook Kronenberg 1936/37B. Verder *Turias* ed. 1904, naar de ed. 1554. Debaene 1968, 230-3 wijst een directe bron aan in het Spaans.
42 NK 0882; Brussel KB, hs. 17626.
43 Over de Duitse tekst zie Degroote 1957, 127-8; Becker 1977, 195-6.
44 Melzer 1972, 152-66; Pleij 1974, 71-5; Pleij 1979, 31.
45 Vandenbroeck 1981, 167-8; Becker 1977, 195-6.
46 NK 1929.
47 NK 1309, (A2) recto, (A3) recto; over deze tekst Degrootte 1949. Over rederijkers die zich afzetten tegen ‘straatdichters’ zie ook Pleij 1974, 46-53.
48 NK 1831, (N6) recto.
49 NK 3057/3058; de tekst is ook in een moderne ed. beschikbaar: Smeken ed. 1946B.
50 Zie de lit. in de noten 35, 41, 42, 43. De besproken passage in *Turias* ed. 1904, 16-7.
51 NK 4343, (A5) verso.

52 Zie de lit. genoemd in noot 35.
53 Over een nieuw arbeidsethos op Neostoïcijnse basis zie: Steinbach 1949, 54; Vandenbroeck 1981, 155-6 en de daar genoemde lit. Over de opkomst van Fortuna: Skowronek 1964; Witstein 1975, en in een ruimer verband Pickering 1967/76. Enkele plaatsen uit de mnl. lit. worden behandeld door Bourgoignie 1948.
54 Kartschoke 1975, 245; Witstein 1975, m.n. 18-9; Palmer 1953, 18-20.
55 Over het risicobewustzijn van de koopman: Maschke 1964, m.n. 317-23. Zie over het streven naar een 'praktische ethiek' aan het eind van de middeleeuwen ook: Dománski 1979.
56 In het alg. besproken in Pleij 1979, m.n. 156-63.
Fundamentele kritieken verschenen in *TNTL* 96 (1980), 215-22 (van G.C. Zieleman), *Spiegel der Letteren* 22 (1980), 124-33 (van D. Coigneau), *Volkskundig Bulletin* 6 (1980), 159-62 (van M.B. de Jong), en in artikelvorm: Drewes 1981 en De Bree 1981/82. Naar mijn mening wordt het centrale punt niet wezenlijk aangetast, namelijk de vestiging van een burgermoraal in de 15de eeuw, onder meer aan de hand van (literaire) teksten en spelvormen. In ieder geval sluit mijn reconstructie aan bij de mij toen niet bekende gezichtspunten of inmiddels verschenen studies van Muchembled (1978), Vandenbroeck (1981), Dománski (1979), Kartschoke (1975), en Knopf (1978). Verder hoop ik met deze studie nieuwe gegevens aan te dragen. Een ontwikkeling naar een toenemende roep om een wapen tegen Fortuna zie ik buiten het besproken materiaal nog in het volgende: Jan van Boendale wijst het geloof in *Aventure* scherp af in *Jans Teestye*: zo'n persoon bestaat niet, alleen God heeft macht over geven en nemen, 'Hi en heves ghenen gheselle' (Boendale ed. 1869, kap. 17); anderzijds treedt zij - het volgt al uit Boendale's woorden - voortdurend op in de ridderepiek (Bourgoignie 1948). In de 15de en 16de eeuw lijkt men bij voorkeur van *Fortune* te spreken, die bovendien niet alleen erkend wordt maar vooral bestreden: verg. Caillieu's uitvallen tegen het toeval (*Accidente*) bij Van Eeghem 1958/63, IV, 169; *Van den drie Blinde Danssen* (Michault ed. 1955); de beide merken van de Antwerpse drukker Jan van Doesborch (Kronenberg 1936/ 37A); de mnl. Boethius-vertalingen uit de 15de eeuw (Hoek 1943).
57 Verg. ook Debaene 1951, 177.
58 NK 0773; hiervan is geen ex. bewaard, maar wel een 16de-eeuws afschrift: Le Clercq 1945. NK 3372: over deze tekst Indestege 1948. NK 1088: hiervan bestaat een moderne editie, *Beverley* ed. 1903. Het exempel staat beschreven bij Tubach 1969, nr. 1816.
59 Verg. Indestege 1948, 623; *Water* ed. 1980, 22-4.
60 Resp. NK 1003: facs.-ed. door De Keyser (*Getijden* ed. 1942). NK 602: zie hierover ook Kronenberg 1943.
61 Citaat uit NK 1003, (A2) verso. De mogelijkheden om aflaten te verkrijgen worden uitvoerig geadverteerd in het boekje over de orde van Sint Birgitta (NK 2514, titelblad enige ex. ontbreekt), bij Thomas van der Noot.
62 De wereldverzaking bepaalt onder de vlag van *vanitas* ook de toon van het door hem gedrukte rederijkerswerk: zie noot 93.
63 Zie *Getijden* ed. 1942, inleiding; Vandenbroeck 1981, 156; Dománski 1979; *Pastoor* ed. 1981, 27-32 en de genoemde lit. op p. 93 aldaar. Over de pathetiek verg. ook Willeumier-Schalij 1976, m.n. 36.
64 Zie de lit. en opm. bij noot 53, 55 en 56.
65 NK 1903. Verg. Enno van Gelder 1959, 6.
66 Pleij 1980/81, 315-7.
67 NK 1003, (B4) verso-Cl recto.
68 Het toenemend verzet van een stedelijke elite tegen 'volksgeloof' is een van de hoofdthesen in Muchembled 1978: zie hierna p. 59-64.
69 NK 3372, (A2) recto-verso, Cl recto-verso.
70 Zie resp. Bockstaele 1959 en NK 1258-1260.
71 Zie de bijlage. De citaten en parafrases resp. uit: NK 1482, (A2) recto; NK 433, (A2) recto: er is een moderne tekstuitgave naar een herdruk van 1544 (Frencken 1934); NK 1453, A3 recto; NK 1777, (A5) recto-verso: er is een facs.-ed. uit 1967 (Augustis ed. 1967).
72 NK 1831, (A1) recto-verso.
73 Resp. NK 505, A2 recto; NK 1777, (A5) verso.
74 Vooral in NK 4280, NK 1309 en NK 2744.
75 Steinbach 1949; Enno van Gelder 1959, 10-12; Rice 1978, 56; Knopf 1978, 30; Vandenbroeck 1981, 155-6.
76 NK 0717; *Kalengier* (1514/15?), (A1) verso (NK 1258).

77 NK 1453, A3 recto-verso, (F6) verso - G1 recto (kap. 41). Verg. ook NK 1875, kap. 63 en 64; *Kalengier* (1514/15?), E2 recto-verso.

3 Over het effect van het fonds van Thomas van der Noot

Het publiek in Brussel

Wanneer we uitspraken willen doen over de functie van een tekst dienen we niet alleen de intenties van de producent te onderzoeken, maar ook het effect van zijn produkten op het beoogde en feitelijke publiek. Hiervoor heb ik gesproken over de intenties van Thomas van der Noot voorzover hij die direct uit, maar ook op grond van zijn tekstbewerking en tekstkeuze. Vooral bij die keuze van teksten voor zijn fonds zijn al veronderstellingen gehanteerd over de verwachtingen en wensen van het publiek dat hij zocht, aanwezig wist of creëren wilde. Naar zijn peiling kende het geen Frans (de inleiding bij *Tpalleersel*), maar vertoonde wel een zekere graad van ontwikkeling en beschaving die het onderscheidde van het gewone volk in het algemeen in Brussel en daarbuiten. Verder taxeert hij zijn publiek op een sterke behoefte aan rationele kennis van praktische aard omtrent handvaardigheden en technieken die in het dagelijks leven van pas komen. Die kennis is niet alleen gericht op de weetgierige leek maar ook op de vakman, zoals de arts, apotheker, klerk/boekhouder, architect en kok. Maar die vakman vormde zeker niet de eerste of enige doelgroep. Die wordt in principe gevormd door leken, die de beschikbare kennis opgeslagen in het Latijn of een andere taal niet kunnen bereiken. Deze intentie volgt uit de inleiding die bij de vreemdewoordenlijst wordt gegeven achterin de *Roseghaert*. Die is er ten behoeve van de vrouwen die het boekje zullen gebruiken, zodat ze zich beter met hun dokter en apotheker kunnen verstaan.[78] Daarnaast zou dit publiek vragen om demonstraties in persoonlijke deugdbetrachting met het oog op het Hiernamaals.

In hoeverre bestond nu zo'n publiek in Brussel in het eerste kwart van de 16de eeuw, en eventueel daarbuiten? In het vervolg zal ik mij tot Brussel beperken, omdat hij daar in de eerste plaats zijn afzetgebied zocht zoals in de reconstructie van zijn levensloop besproken is. Wel wijs ik er nog eens op dat hij zijn boeken in de gehele Nederlanden probeert te slijten, getuige zijn

contacten met drukkers en boekverkopers elders, de beperkende bepaling in de *Roseghaert* (mocht alleen in zijn eigen winkel verkocht worden) en de wens uitgesproken in de proloog van *Tscep* dat het werk door het gehele taalgebied moge zeilen.[79]

Maar in eerste instantie Brussel dus. Anders dan in het graafschap Vlaanderen is er een sterke Nederlandstalige traditie in het hertogdom Brabant, ook aan het hof van de Brabantse hertogen.[80] Jan I zou zelf in het Nederlands minneliederen hebben geschreven. Daarbij doet het er weinig toe of deze toeschrijving juist is: het belang is gelegen in de mededeling uit de tijd zelf dat hij zulke teksten in het Nederlands maakte.

De komst van de Bourgondische hertogen maakt hier geen eind aan. Hoewel zij een uitbundige Franstalige cultuur vestigden rond hun hof en geen actieve belangstelling tonen voor Nederlandse literatuur blijkens hun bibliotheken, blijven zij de Nederlandstalige cultuur erkennen als exponent van een politieke macht die respect verdient. Filips de Schone doet een souvereine rederijkerskamer stichten in 1493, is beschermheer van andere kamers en begiftigt de beroemde Brusselse rederijker Jan van den Dale met een kostbaar geschenk. Daarvoor, vanaf 1417, zijn een bastaard van Bourgondië en de jonge hertog Jan IV van Brabant lid van de Brusselse kamer Den Boeck.[81]

Er is zelfs sprake van een expansie van het Nederlands in de 15de eeuw op alle niveaus. Kort na de dood van Karel de Stoute in 1477 eisen de Staten het Nederlands als voertaal bij gerecht en bestuur. Vele Nederlandse woorden worden ook opgenomen in de woordenschat van Noordfranse en Bourgondische auteurs zoals Molinet, De la Marche en Chastellain.[82] Beheersing van het Frans lijkt in het Brussel van de 15de en 16de eeuw niet zonder meer tot de noodzakelijke kenmerken van een beschaafd en intellectueel leven te behoren.

De politieke macht berustte in Brussel tot in de 15de eeuw bij een aantal patriciërsgeslachten, het milieu waaruit Thomas van der Noot voortkwam. In de loop van de 15de eeuw eisen de ambachten (naties) hun deel op, en met succes. Na een opstand in 1422 verwerven ze een vaste plaats in het stadsbestuur, met een eigen burgemeester naast die van de patriciërs. Het raadhuis op de Grote Markt ondergaat ingrijpende verbouwingen en uitbreiding, waarbij het veelzeggend is dat er een beeldhouwwerk op de gevel wordt aangebracht dat het spreekwoord ‘op de schopstoel zitten’ uitbeeldt: mannen vegen met grote schoppen krukjes en stoelen aan de kant.[83]

Herhaaldelijk blijven er botsingen plaats vinden in de stad, waar-

bij de patriciërs meermalen steun zoeken bij de adel en het hof. Velen onder hen vestigen zich ook op Coudenbergh, waar adel en hof verblijven. De benedenstad wordt steeds meer het domein van de naties, met de Grote Markt in het centrum. Filips de Goede weet een zekere verstandhouding met de stad te bewaren - hij verblijft er graag -, maar dat geldt niet voor zijn opvolgers. De ambachten keren zich herhaaldelijk regelrecht tegen Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk, en pacteren met gilden elders, zoals in 1479 met de opstandige Gentenaren. In de eigentijdse geschiedschrijving van de zijde der adel wordt verbazing uitgesproken over de ondankbaarheid en het onbenul van de Brusselaars tegenover de hertogen. Zien ze hun eigen voordeel dan niet? In ieder geval gaan Karel de Stoute, Maximiliaan, Filips de Schone en Margareta de stad mijden, ook door enkele bestuursinstellingen te verplaatsen naar Mechelen. Pas Karel V weet de goede betrekkingen weer enigszins te herstellen, door regelmatig op het paleis te Coudenbergh te verblijven, dat hem ook aantrok vanwege de mogelijkheden voor de jacht.[84]

Aan het eind van de 15de eeuw maakt de stad een zware crisis door, waarvan zij zich in het begin van de 16de eeuw maar moeizaam zal herstellen. De bevolking loopt terug, de ambachten verliezen hun werk, vooral in de textielnijverheid. Het Bourgondische hof heeft wel een luxe-nijverheid in de stad gevestigd, maar die is veel exclusiever van aard en bovendien niet direct of uitsluitend ondergebracht bij de naties: tapijtweverij, architectuur, beeldhouwkunst, boekverluchting en schilderkunst.

Toch blijft Brussel een uniek centrum in de Nederlanden gezien de contacten tussen binnen- en buitenlandse adel, ambassadeurs, gezanten, pleitbezorgers en kunstenaars enerzijds, en de autochtone adel, patriciërs en ambachten anderzijds, die vervolgens ook onderling weer gecompliceerde relaties met elkaar onderhouden. Aanhoudend vinden er tournooien, banketten, optochten en inkomsten plaats, waarbij steeds patriciërs en naties aanwezig zijn of actief deelnemen, zowel in en rond het paleis te Coudenbergh als op de Grote Markt. Omgekeerd zijn er ook processies, toneelopvoeringen en rederijkersfeesten die bijgewoond worden door hofadel en diens aanhang.[85]

Dat die voortdurende contacten tussen buitenlanders, adel, patriciërs en ambachtslieden in de stad evenzeer tot problemen aanleiding gaven, laat zich aflezen uit een dagboek van zekere Antoine de Lusy, een burger uit Mons (Bergen). Op Driekoningenavond van het jaar 1514 (n.s.) gingen twee adellijke heren

uit Bergen feestvieren in de stad, waarbij ze vermomd waren en andere feestgangers lastig vielen, op zichzelf niet ongebruikelijk bij dit feest. Maar het contact dat zij zoeken met twee steenhouwers en hun vrouwen verloopt niet naar wens. Ze proberen de vrouwen uit te dagen, maar de mannen wijzen de adellijke heren terug, zo zacht mogelijk zegt Antoine er nadrukkelijk bij, om geen misverstand over zijn oordeel te laten bestaan. Toch draait het op een vechtpartij uit, waarbij allen gewond raken, en één van de adellijke heren zo zwaar, dat hij vier dagen later aan zijn verwondingen bezweek. Op 22 augustus van datzelfde jaar was er volgens zijn dagboek een hevige vechtpartij in Brussel tussen Spanjaarden en Engelsen, waarbij de Spanjaarden alle Engelsen gedood zouden hebben, ware het niet dat de overheid tijdig tussen beiden kwam.[86]

Rederijkers en drukpers

Ondanks de aanwezigheid van het Bourgondische hof in Brussel blijft er een krachtige Nederlandstalige macht in de stad, die in hoge mate de dienst uitmaakt. Zij is te vinden onder de ambachten, en voor een groot deel ook onder het patriciaat. De patriciërs blijven niet onverkort het Nederlands als voornaamste voertaal handhaven, al bestaat hierover vooralsnog weinig duidelijkheid.[87] Ambitieuze contacten met het hof moeten wel voor enkelen (?) onder hen een overgang naar een Franstalige cultuur betekend hebben. Toch bestaat de indruk dat zij voor een belangrijk deel het Nederlands als eerste voertaal handhaafden.[88]

Tenslotte is en blijft het ook de moedertaal van Thomas van der Noot. En niets wijst erop dat hij met zijn milieu zou breken. Dat hij een bastaard was, speelt bij deze vraag geen rol. De Bourgondische bastaards bleven in hun eigen milieu opereren, zelfs in die mate dat een Tsjechisch gezantschap bij monde van een lid daarvan verbazing uitspreekt over de glorie die ook bastaarden aan het Brusselse hof deelachtig blijft.[89]

Deze Nederlandstalige macht in de stad mist een culturele identiteit, die een adequate moraal kan verschaffen om hun belangen te rechtvaardigen, veilig te stellen en uit te breiden. De instrumenten om zo'n identiteit te vestigen worden in de steden der Zuidelijke Nederlanden bij uitstek geleverd door de geestelijke broederschappen, de rederijkerskamers en de drukpers. Daar doet de stedelijke overheid in Brussel aan mee. De opdracht aan

kopiist Hendrik van den Damme om een handschrift samen te stellen met de tekst van de *Brabantsche Yeesten*, voltooid in 1444, geeft aan hoezeer het stadsbestuur zich de erfgenaam wenst te voelen van een Nederlandstalige cultuur, die voorheen ook gedragen werd door de prinsen en hertogen van Brabant.[90] Op zichzelf geeft het grote aantal broederschappen en rederijkerskamers aan, dat Brussel vanaf het begin van de 15de eeuw actief zo'n eigen cultuur nastreeft. Al in 1401 wordt de kamer Den Boeck gesticht. Daarnaast zijn er in de 15de eeuw ook de kamers van De Violette, De Leliebloem en De Korenbloem. Als een van de eerste steden stelt de stedelijke overheid een eigen dichter aan, en wel Colijn Caillieu in 1474. Zijn aanstelbrief is bewaard, waaruit blijkt dat hij een vast jaargeld krijgt en dat hij

Fig. 8

Titelpagina van *De uure van der doot* van Jan van den Dale van circa 1516 (NK 2744), ex: München Bayer. StB.

teksten moet schrijven ter meerdere glorie van de stad. Hij blijft tot 1485 in dienst, en wordt dan opgevolgd door Jan Smeken in diezelfde functie, die eveneens tot aan zijn dood in 1517 deze waardigheid blijft bekleden. Zijn tijd- en stadgenoot Jan van den Dale is als schilder en rederijker tot ver over de stadsgrenzen beroemd, niet in de laatste plaats tevens als proost van de Broederschap der Zeven Weeën. Daarin treffen we het puikje van de Brusselse burgerij aan, onder wie de bekende rederijker Jan Pertscheval als prins. En ook Thomas van der Noot.[91]

Er is nog veel te onderzoeken over een Nederlandstalig publiek in het Brusselse rond de eeuwwisseling, maar één ding mag al vast staan: er is een rijk verenigingsleven in deze kringen, vol culturele ambities in de eigen taal, hetgeen als zodanig erkend en bevorderd werd door het stadsbestuur.

Dit publiek moest echter tot het begin van de 16de eeuw een drukpers missen met Nederlandse teksten, in een tijd dat Antwerpen er al vele telde. De oorzaken hiervan zijn vooralsnog moeilijk op bevredigende wijze te reconstrueren. Natuurlijk was Antwerpen in sociaal-economisch opzicht een totaal andere stad. Drukpersen met een in hoofdzaak Nederlandstalig fonds ontbreken in deze tijd ook nagenoeg in de andere steden van de Zuidelijke Nederlanden. Er is wel gezegd dat Brussel meer kunststad was dan boekenstad. Het uitgebreide Bourgondische hof met al zijn aanhang doet inderdaad een luxe-nijverheid in de stad opbloeien. Het stadsbestuur zelf oefent ook vormen van maecenaat in deze sectoren uit, bijvoorbeeld in verband met de uitbreiding en verfraaiingen van het raadhuis in de loop van de 15de eeuw, hetgeen Rogier van der Weijden een aanstelling als stadsschilder oplevert.[92]

Het culturele leven in de stad wordt verder gedragen door rederijkerskamers en broederschappen. Evenmin als in Brussel komt ook elders, zelfs niet in Antwerpen, een band tot stand tussen boekdrukkers/uitgevers en rederijkers. Tot het midden van de 16de eeuw blijft er een spanning tussen het boekenbedrijf enerzijds en de eigentijdse literatuur naar de modieuze vormgeving der rederijkerij anderzijds. Dit moet zeker mede verklaard worden uit het elitaire karakter van de rederijkerij, hetgeen hun produkten ongeschikt maakte voor een grotere markt dan de eigen kringen. Incidenteel pikt een drukker er eens een aantrekkelijke tekst uit, die hij dan wel in de regel aanpast aan zijn publiek volgens het recept van de *Mariken van Nieumeghen*, een rederijkersdrama verpakt als leesboek.

Juist Thomas van der Noot neemt in dit opzicht een uitzonder-

lijke positie in door wel rederijkerswerk te drukken - van zijn eigen tijd en uit zijn eigen stad - van Jan Smeken en Jan van den Dale alsook zijn eigen rethoricale vertalingen naar Olivier de la Marche en Jean Bouchet.[93] Zijn Antwerpse collega's drukken liever prozaromans en kronieken, naast een enorme vracht devotionele instructie in de volkstaal. Daarmee zijn we toch weer terug bij de vraag waarom zulke teksten dan niet in Brussel vóór omstreeks 1505 gedrukt werden, gegeven de aanwezigheid van een potentieel publiek.

Zelfs het vermoeden van een antwoord moet nog achterwege blijven. Gedacht kan worden aan de sterke expansie van de Antwerpse drukkers met zulk materiaal, alsook aan het bloeiende boekwezen op handschriftniveau in de vele kloosters in en rond Brussel. Dat maakte de noodzaak voor een eigen drukpers misschien minder urgent, beter gezegd, het stond wellicht een initiatief voor een drukkersbedrijf in de weg. Tussen 1475 en 1485, misschien 1487, is er wel de pers van de Broeders des Gemenen Levens, maar zij drukten theologisch werk in het Latijn - op één getijdenboek in het Nederlands na. Voor wie of in opdracht van wie zij werkten is niet duidelijk. Weinig succesvol lijkt het optreden van uitgever/boekverkoper Willem Houtmart, die zowel in Antwerpen, Brussel als Leuven achtereenvolgens actief was. Als ‘boecvercoper wonende te Brussel’ produceert hij in 1505 het kassucces van Jacobus de Voragine, de heiligen-legenden, in het Nederlands. Maar hij laat het drukken in Parijs, waar overigens in deze tijd wel meer Nederlandstalig drukwerk verzorgd werd. In 1506 volgt nog een Latijnse tekst, die hij in Leuven laat drukken, waarna hij ook zelf naar Leuven verdwijnt.[94]

Het succes van zijn bedrijf

Ook de start van Thomas van der Noot in Brussel lijkt aarzelend te verlopen, ondanks zijn sterke wortels in de stad. Hij wordt er in 1504 genoemd als boekbinder, heeft zich dan al uitvoerig georiënteerd op de internationale markt, maar durft aanvankelijk toch niet om het Antwerpse drukkersmilieu heen, waarmee hij zich omstreeks 1505 in contact blijkt te bevinden en waar hij zelfs een adres heeft. Pas in 1508 produceert hij zijn eerste werk met een Brussels adres en met een datum, maar zeker tot 1514 blijft hij geassocieerd met de Antwerpse drukker Claes de

Grave.[95]

Wat was nu het effect van zijn produktie op dat in ruwe trekken geschetste, Nederlandstalige publiek vol intellectuele en culturele ambities? Over het algemeen kan men stellen dat zijn bedrijf succes had. Hij blijft tot 1523 actief met een regelmatige produktie, die een hoogtepunt bereikt in de periode 1514-1517 met de vakliteratuur in het Nederlands. Dat betekent dat zijn teksten aftrek vonden. In engere zin laat het succes zich afmeten aan het onthaal dat zijn teksten kregen blijkens herdrukken van hemzelf of van collega-drukkers in zijn eigen tijd of kort daarna, bijvoorbeeld tot het midden van de 16de eeuw. Daarbij moeten we ook de imitaties en uitbreidingen rekenen, waartoe enige van zijn teksten door anderen benut werden, zoals het cijferboek van 1508 en het kookboek van omstreeks 1514.[96]

Dan is het duidelijk dat de vakliteratuur in de ruimste zin geweldig aanslaat, en vooral die teksten daaronder die onmiddellijk de half-ontwikkelde stadsbewoner benaderen met recepten, tips en trucs voor de inrichting van een zo aangenaam, praktisch en langdurig mogelijk bestaan op aarde. Die teksten moeten dus een manifest effect gehad hebben. Maar welk effect? En valt dat wel te meten?

Om te beginnen wijs ik er nogmaals op dat zich met Van der Noot en zijn fonds een voor die tijd tamelijke unieke situatie voordoet. Als enige drukker ter plaatse bedient hij een specifiek publiek, dat binnen Brussel aanwezig is en dat niet of nauwelijks door andere persen bereikt kan zijn. Bovendien maakt hij zelf actief deel uit van dat publiek, en verscherpt het contact door ook concreet met diverse teksten in de onmiddellijke actualiteit van zijn stad te treden.[97]

Toch is de verleiding groot om zich nu terug te trekken, en uit intentie (waar we verder goed ingelicht kunnen raken) en effect (waar we alleen een globaal succes kunnen meten) een van nature mank gaande functie van dit fonds te reconstrueren. Voorlopig komen we inderdaad niet veel verder dan dat. Maar het verhaal is nog lang niet uit. Er doemt namelijk een groot aantal nieuwe, en naar ik hoop betere vragen op ten aanzien van de bepaling van het effect in engere zin van bepaalde teksten ten overstaan van het geschetste publiek in Brussel ten tijde van de produktie van zulke teksten. Zijn er veranderingen te bespeuren in denken en gedrag onder patriciaat, maar vooral onder de naties, in het Brussel van het eerste kwart van de 16de eeuw? Om het heel simpel te zeggen: gebruikte men de recepten uit het

kookboek van omstreeks 1514 op de talloze feestmalen en banketten, waarvoor Thomas dit werkje zo warm aanbeveelt?

Natuurlijk zijn we hierbij afhankelijk van de aanwezigheid van geschikt materiaal. Dat moet nog ruimschoots verkend worden. En het gaat dan zeker niet alleen om recepten. Hoe verliepen de medische praktijken in Brussel, wat deden de apothekers, vroedvrouwen, architecten, landmeters? Hoe gingen de kooplieden te werk, de middenstanders, wat veranderde er in hun bedrijfsvoeringen, welke nieuwe principes zowel in materiële als in ideële zin hanteerden zij daarbij? Wat veranderde er in de godsdienstpraktijk van het dagelijks leven? Dan denk ik aan de bedevaarten, het beroep op de genademiddelen van de kerk, de positie van de parochiegeestelijkheid, stichtingen van en donaties aan het armenwezen en testamenten.[98]

Dit zijn ambitieuze vragen, voortvloeiend uit een ambitieus onderzoeksplan. Lang niet altijd zal er voldoende materiaal zijn

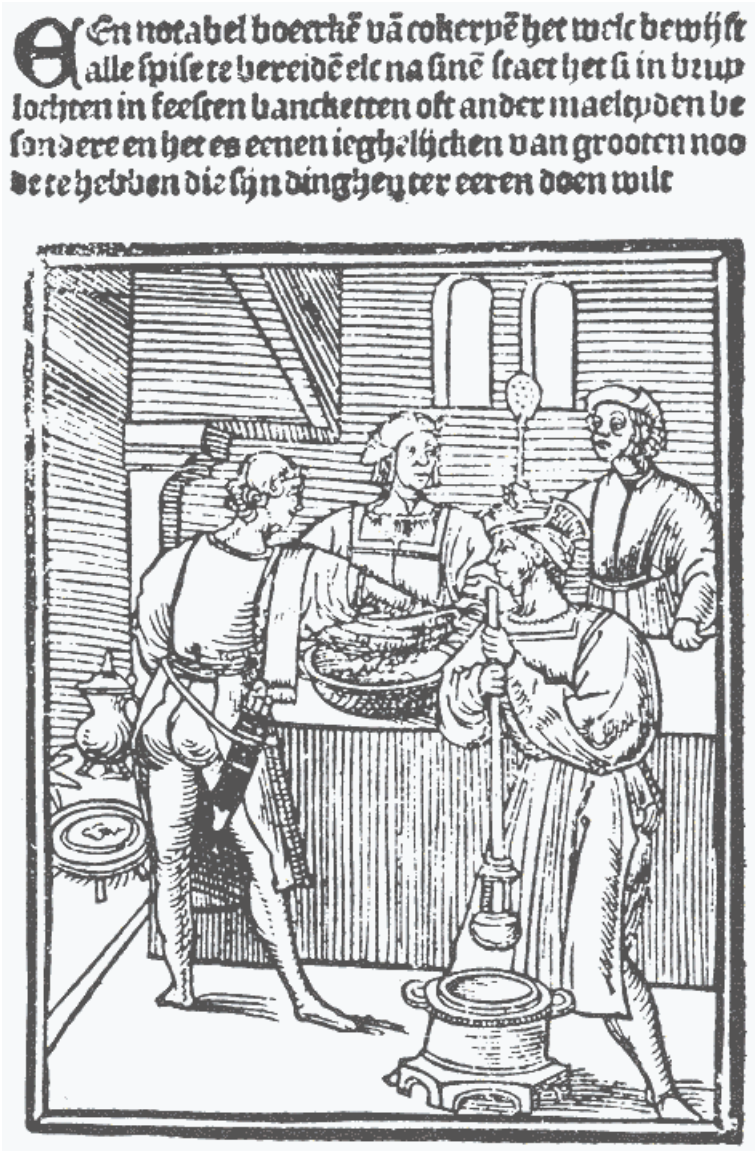
Een notabel boecxkē vā cokerijē het welc bewijst
alle spise te bereidē etc na sinē staet het ſi in bruy
lochten in feesten bancketten oft ander maeltyden be
sondere en het es eenen ieghelijcken van grooten noo
de te hebben die sijn dinghen ter eeren doen wilt

Fig. 9
Titelpagina van *Een notabel boecxken van cokeryen* van circa 1514 (NK 2530), ex: München Bayer. StB.

of voldoende zekerheid omtrent de relaties tussen mentaliteitsveranderingen onder het publiek en Van der Noots teksten. En wat is eigenlijk 'voldoende'? De erkenning van deze problemen, ook in methodologisch opzicht, verklaart waarom ik met enige vasthoudendheid het begrip *reconstructie* hanteer, als omschrijving van het uiteindelijk resultaat van een doelstelling om uitspaken te doen over de functie van een tekst of een groep teksten. Ik reconstrueer de functie uit gegevens over intentie en effect. De intentie volgt uit directe uitspraken van de producent, zijn bewerkings- en presentatietechniek alsook zijn tekstkeuze. Het effect wordt gepeild op grond van meetbare gegevens over het succes in de zin van herdrukken en navolgingen, alsmede op grond van tendenzen in de correspondentie tussen die teksten en mentaliteitsveranderingen bij het publiek die op een neerslag van ideeën en gedragsadviezen wijzen. In principe blijven aldus verkregen reconstructies in beweging, steeds in een glijdende schaal afhankelijk van het beschikbare materiaal op alle punten en de kwaliteit van de interpretaties daarvan. Steeds zullen zij verbeterd, verfijnd en uitgebreid kunnen worden.

Ik vermijd in dit verband bij voorkeur de woorden *hypothese* en *hypothesevorming*. Die suggereren een ambitie tot theorievorming, en stellen bijgevolg de eis van een toetsbaarheid in natuurwetenschappelijke zin. Daarvoor is het te verkrijgen materiaal en inzicht in de historische wetenschappen naar mijn mening ongeschikt. Naast het opleveren en interpreteren ervan kunnen we het hooguit gebruiken voor reconstructies van aspecten van het historisch veranderingsproces. Omgekeerd leveren die de noodzakelijke handvatten voor een betere oplevering en interpretatie van het materiaal. Reconstructies blijven mobiel en veranderlijk. Hun bruikbaarheid moeten ze ontlenen aan de voor de tijdgenoot zinvolle samenhang, die zij aan zo divers mogelijke verschijnselen in een tijdperk kunnen verlenen. Aldus proberen we het voor ieder tijdperk noodzakelijke contact met het verleden tot stand te brengen, gevangen maar welbewust gevangen in een mobiele hermeneutische cirkel. Is er één reconstructie van het verleden die ooit stand gehouden heeft of onbetwist is?

Maar vele zijn er die hun bruikbaarheid hebben bewezen voor de tijdgenoot en diens nakomelingen, om zich te verstaan met het verleden of om een nieuwe verstandhouding op te bouwen door de bestaande reconstructies te ontmantelen.[99]

Eindnoten:

78 NK 1831, (N4) recto.
79 NK 1831, (N6) recto; NK 1875, A1 recto;
80 Degroote 1956; Armstrong 1970, m.n. 393.
81 Van Eeghem 1958/63, IV, 95.
82 Degroote 1956; Lemaire 1977, m.n. 19; Armstrong 1970, m.n. 396-7, 402: hij spreekt liever van een grote tolerantie van de Bourgondische hertogen ten opzichte van het Nederlands.
83 Voor de geschiedenis van Brussel vormt nog steeds het standaardwerk van Henne en Wauters uit 1845 het uitgangspunt, in 1975 opgefrist door Martens: Henne 1975. Zie verder Bonenfant 1953 en Martens 1953, en de overige studies in *Bruxelles* 1953. Over het beeldhouwwerk en een ontwerp daarvoor zie Schrader 1969, nr. 34, plate XXIX.
84 Bonenfant 1953.

85 Dat blijkt bijv. uit verslagen van bezoekers: Van Crugten 1976; De Lusy ed. 1969, LXXXV, 47, 51, 60, 104, 115. Verg. ook Smeken ed. 1946B, en in het alg. Van Eeghem 1958/63.
86 De Lusy ed. 1969, 24-5, 46.
87 Een grote complicatie bij de bestudering van de stadsgeschiedenis van Brussel vormt het gebrek aan archiefmateriaal door het afbranden van het stadsarchief in 1695.
88 Van Eeghem 1958/63, IV, 143.
89 Van Crugten 1976, 67.
90 Van Eeghem 1958/63, IV, 143.
91 Van Eeghem 1958/63, IV; Smeken ed. 1946B, inl.; Van Eeghem 1961/69, nr. 1.
92 Martens 1953, 38.
93 NK 1929, NK 4280, NK 1309, NK 3057/3058, NK 2744, NK 2553. In NK 602 vult hij de laatste katern op met enige berichten over een plaatselijk rederijkersfeest: zie Kronenberg 1943. Over NK 2553 zie nog Kronenberg 1925.
94 Rouzet 1975, 66; Cockx-Indestege 1977, 25-9; Rouzet 1975, 98-9.
95 Zie p. 17-21.
96 NK 1482: Bockstaele 1959; NK 2530: nagevolgd in een kookboek van 1560: Vorselman ed. 1971.
97 NK 3375, NK 4280. NK 3057/3058, NK 602, NK 3327.
98 Nogmaals wijs ik echter op het ontbreken van veel archiefmateriaal, door de brand van 1695.
99 Op de noodzaak om zich met het verleden te verstaan ga ik verder niet in. Toch kan ik niet nalaten om te wijzen op het voorwoord van Curtius bij de Engelse vert. van zijn standaardwerk Curtius 1963, VII-X). Hij heeft zijn werk voor en in de laatste wereldoorlog opgezet, onder de druk der tijden. Door te wijzen op de Latijnse continuïteit in het Westen wilde hij een tegenwicht bieden bij de waanzin van het Derde Rijk over haar volstrekte uniekheid. Verg. ook Jauss 1977, 15.

4 Pogingen tot reconstructie

Volkscultuur en elitecultuur

Laten we nog één keer kijken wat het geschetste onderzoeksplan aan reconstructies zou kunnen opleveren. Tot nu toe is niet ter sprake gebracht dat directe receptiegetuigenissen van het publiek voor wie Van der Noot drukte een belangrijk uitgangspunt zouden kunnen vormen voor de bepaling van het effect van een tekst. De reden daarvoor is natuurlijk dat zulke getuigenissen in deze periode doorgaans ontbreken. Maar in één geval is zo'n reactie bewaard, zij het een schamele.

Onder de maand januari van het jaar 1511 (n.s.) weet een contemporaine kroniek te melden dat toen in Brussel een zeer strenge winter heerste die al negen weken duurde. Deze gaf voor de bevolking aanleiding om in alle wijken sneeuwpoppen te maken, waarbij allerlei figuren en situaties werden uitgebeeld: '(...) waeraff dat by Janne geheeten Smeken, facteur van de retorycken der selver stadt, gemaect wordde een boecxken van alle 't gheene datter alsdoen van den sneeuwe gemaect wordde, alle 't welck seere schoone ende ghenoechelyck was om lesen'.[100]

Dit boekje is ons in een enkel exemplaar bewaard gebleven. Het is een verstekst, geheel in rederijkerstrant, ondertekend door Jan Smeken en geproduceerd door Thomas van der Noot, vermoedelijk meteen in 1511.[101] De kroniekschrijver vond het mooi en aangenaam om te lezen, een oordeel dat gezien de generaliserende formulering en de kroniekvorm opgevat kan worden als uiting van een meer algemene, contemporaine waardering op esthetische en utilitaire gronden. Dat laatste zeg ik erbij vanwege de waardering voor het verstrooiende element, waaraan voor toen meer betekenis gehecht moet worden dan nu, in het licht van de vrees voor het melancholische nietsdoen dat de duivel pleegt aan te grijpen voor zijn boze werk.

Het simpel uitgevoerde boekje - geen titelpagina, illustraties of nader commentaar - is niet herdrukt. Los van het feit dat we dat niet zeker weten, kan hiervoor als verklaring gelden dat het een typisch gelegenheidsprodukt is, gebonden aan de onmiddel-

lijke actualiteit van het sneeuwpoppenfeest. Bovendien drukt Van der Noot na 1511 nog volop rederijkerswerk, van Smeken en van anderen, met een overeenkomstige vormgeving. Er is dus geen reden om aan te nemen dat het boekje niet aansloeg, integendeel, het vond in ieder geval één lezer (namens hoevelen?) die het heel aantrekkelijk vond.

In 34 strofen van 12 regels met een gecompliceerd rijmschema beschrijft Smeken op rethoricale wijze wat er zoal aan sneeuwpoppen en -bouwwerken te zien was in de diverse wijken van Brussel. Dank zij die beschrijving zijn we in staat om dit spontane volksfeest nader te beoordelen. Men beeldde situaties en personen uit die in werkelijkheid aanleiding konden geven tot spot, angst en agressie. Menigmaal refereert men daarbij aan strikt locale voorvallen - zoals het optreden van beruchte drinkebroers - hetgeen ons vierenhalve eeuw later buitensluit. Ik kies deze woorden om daarmee te benadrukken dat men aldus de eigen groepsidentiteit bevestigt en de onderlinge relaties sterker maakt door de gemeenschappelijke ervaringswereld vol affect uit te beelden.[102]

Soms gebeurt dit naar aanleiding van situaties en typen die wij wel kennen of herkennen. Zo wordt met een bouwwerk van sneeuw verwezen naar de burcht van Poederoijen, van waaruit Holland en Brabant geregeld geplunderd werden in het begin van de 16de eeuw. Met een enorme militaire inspanning, en na een kostbare en vernederende mislukking in 1507, weten Hollanders en Brabanders in 1508 de burcht met de grond gelijk te maken. Maar nog lange tijd daarna blijft men ruziën over kosten en schuld van de aanvankelijke nederlaag, terwijl ook het opeisen van de zege in 1508 een twistpunt blijft. In dat perspectief staat de uitbeelding van deze burcht met haar aanvoerder, en bovendien nog een man erin die zich uit angst bevuilt. Dit bouwwerk kanaliseert de collectieve angst voor de agressie tegen de gevreesde Gelderse roofsoldaten. Schijters zijn het, die het in hun broek doen wanneer wij van Brabant in de buurt komen. Dank zij een politiek volksliedje over deze zelfde kwestie weten we hoezeer de nationale trots gekwetst was door de affaire Poederoijen. Men was immers in 1507 massaal op de vlucht geslagen voor een Gelders ontzettingsleger dat achteraf slechts uit enkele verkenners bleek te bestaan![103]

In een andere groep sneeuwpoppen wordt het type van het oude, aftandse wijf belachelijk gemaakt, tezamen met dat van de buitenlandse huursoldaat. Elders is ‘Vrou Laudate’ uitgebeeld, de type-aanduiding van een slonzige huisvrouw die haar

man reduceert tot een pantoffelheld, om zelf 's nachts langs de straten te zwieren, op zoek naar vertier. Zij correspondeert met de ridiculiserende uitbeelding in twee andere beeldengroepen van de omgekeerde wereld in het huwelijk, waar de man als 'hennentastere' het huishouden verzorgt, terwijl de vrouw hem overheerst, vernedert en bedriegt.[104]

De stad projecteert haar angsten en agressie - ook die ten opzichte van de kou als zodanig - op sneeuwpoppen, met hantering van een bevrijdende humor. Tevens benut zij deze mogelijkheid die de natuur haar spontaan bood, om haar standpunten te verduidelijken en te propageren ten aanzien van hen die de veranderende groepsmoraal inzake huwelijk, de positie van de (oude) vrouw en die van 'gastarbeiders' (vreemdelingen) bedreigden. In die zin is het laatmiddeleeuwse volksfeest ons ruimschoots bekend, inderdaad een volksfeest want het overheersend element hierin dient een zo compleet mogelijke deelname te zijn van de burgerij. Ook sneeuwpoppen konden de situatie van zo'n volksfeest scheppen, dat verder in hoge mate overeenstemt met de aard en de betekenis van de feesten in het kader van de vastenavondviering. Sneeuwvermaak, met de uitbeelding van overeenkomstige typen en situaties, kennen we ook uit Doornik (1400), Atrecht (1434) en Rijssel (1600 en 1603).[105]

Dit volksvermaak, waarmee zoveel in de eigen samenleving wordt uitgedrukt, heeft zijn wortels in een plattelandscultuur die naar de stad getransporteerd wordt. Muchembled heeft dit proces uitvoerig beschreven voor een aantal Franse steden in de Noordwesthoek, over een periode die loopt van de 15de tot de 18de eeuw.[106] De ontwikkeling die hij in de volkscultuur schetst, lijkt ook op te gaan voor een stad als Brussel, al zijn er aanwijzingen dat de kentering naar een agressie tegen plattelandsgewoonten daar vroeger inzet, en wel in de 15de eeuw.

De bezwering van de natuur in allerlei rituele vormen van volksgeloof en volksvermaak, als een overlevingssysteem gericht tegen de geheimzinnige machten over leven en dood waarop staat en kerk geen bevredigend antwoord hadden, wordt in de stad geadapteerd, geneutraliseerd en tenslotte verworpen als onbeschaafd gedrag van boerenpummels. Daarvoor in de plaats ontwikkelt de stad een eigen, elitaire cultuur die sterk esoterische trekken vertoont en sociaal distinctief moet werken om beschaafd van onbeschaafd binnen de stad te kunnen onderscheiden. Muchembled maakt geen gebruik van Elias' civilisatietheorie, en dat is jammer want deze biedt nu bij uitstek de handvatten om dit proces beter en op meer terreinen te beschrij-

ven. Juist aan de toenemende privatisering van dagelijkse gebruiken en aan een verder schreidende affectbeheersing ontleent een stedelijke elite nieuwe wapens om een sociale demarcatielijn vast te stellen. Dat Thomas van der Noot hieraan meedoet als producent van teksten konden we al enige malen vaststellen, waar het gêne en schaamte betrof ten aanzien van sexualiteit en stront.

Het sneeuwpoppenfeest in Brussel als veelzeggend volksvermaak met een collectief karakter vertoont reeds een aantal beschavingsinvloeden, die op adaptie wijzen in de richting van elitaire ambities onder de burgerij. Zo zijn er allerlei mythologische figuren en Klassieke en middeleeuwse personen uitgebeeld die als model moeten dienen voor eigentijdse typen, zoals die in het 'verkeerde huwelijk'. Volgens Smeken gebruikte men daarvoor namelijk Aristoteles en zijn vrouw (Phyllis), alsook Venus en de aartsgenieter Sardanapalus. Zo hebben meer poppen een cultuurhistorische dimensie, die niet zonder meer tot het intellectuele erfgoed van de gewone burger kan behoren. Dit aspect is duidelijk aanwezig in het Brusselse sneeuwpoppenfeest, ook al zal de informatie in een enkel geval sterk gekleurd zijn door een intellectualistische interpretatie die Smeken - wiens tekst onze enige bron is - eraan gaf.

Adaptatie en neutralisatie van typisch landelijke instituties laten zich in Brussel ook betrappen bij de stichting van de rederijkerskamer - het beschavingsinstituut bij uitstek - de Korenbloem. In 1477 krijgen de 'Jongers van der Rethorycken van der Corenblommen' van stadswege een soort reglement, helaas niet bewaard. Een jongelingen-vereniging dus, die officieel op het spoor van de rederijkerij wordt gebracht. Het devies van de kamer luidde 'Ieucht sticht Vreucht'. Er zijn verschillende aanwijzingen, ook in de Nederlanden, dat de georganiseerde jongelingen op het platteland middels allerlei acties en ritueel (de charivari) de rol vervullen van bewakers van de groepsmoraal, vooral in verband met hun huwelijk en de definitieve vestiging in de samenleving. Ook in de steden, vaak op wijk-niveau, treden zulke jongelingen-groepen op, maar hier veranderen ze in de loop van de 15de eeuw van karakter. Het worden veel algemenere pretverenigingen, waaraan eveneens gehuwden gaan deelnemen, die een belangrijke rol gaan spelen bij de stedelijke vastenavondviering. Ook worden zij wel kortweg door de plaatselijke overheid verboden of gaan ongemerkt op in het stedelijke verenigingsleven der broederschappen, schuttersgilden of rederijkerskamers. De Brusselse Korenbloem nu vertoont in haar oorsprong

de kenmerken van een jongelingen-vereniging, die vervolgens onder zachte dwang van het stadsbestuur geneutraliseerd wordt tot rederijkerskamer. In die zin kunnen de leden vervolgens in de lijn van het stadsbestuur de gewenste beschavingsinvloed uitoefenen. Ze blijven als gewone rederijkerskamer bestaan tot ver in de 16de eeuw.[107]

Het spontane volksvermaak in de stad, voor en door iedereen, wordt geleidelijk aan vervangen door strak georganiseerde kijkspelen, die de moraal en de idealen van de elite uitdrukken en waaraan de gewone burger zich kan vergapen zonder mee te mogen doen. In Brussel wordt het instrument voor de organisatie hiervan gevormd door de vier à vijf plaatselijke redelijkerskamers alsook de Broederschap van de Zeven Weeën. Zij organiseerden vele toneelvoorstellingen, processies en rederijkersfeesten, in opdracht van of gesteund door het stadsbestuur. Dat stelde ook in 1474 een stadsdichter aan, in de persoon van Colijn Caillieu, aan wie met zoveel woorden de opdracht verstrekt wordt om het gewone volk te vermaken. Hij krijgt een jaargeld om 'metter cunst der retoriken, van dichten, spelen, esbatementen, baladden, refreynen ende dier gelike dagelix ter eeren van deser stad ende in recreacien van den gemeynen volke der selver stad voert te stellene'.[108]

Ook van de kant van het Bourgondische hof wordt ruimschoots voorzien in spektakel voor de gewone burger langs de kant. Voortdurend zijn er tournooien op de Grote Markt of bij het paleis, en inkomsten en feesten rond de Orde van het Gulden Vlies. Die met betrekking tot de kapittelvergadering van de Orde in 1516 in de stad zijn op rijm beschreven door Jan Smeken, welke tekst vervolgens door Thomas van der Noot weer gedrukt is. Daarin vinden we de geschetste situatie van passieve recreatie voor het volk uitgedrukt in regels als 'het volck dat lach/ Op huysen ende veynstren alomme'.[109]

Smekens tekst over het sneeuwfeest getuigt op twee manieren van deze ontwikkeling van een zich onderscheidende elite tegenover het onbeschaafde volk, dat wij al eerder in andere teksten van Van der Noots pers uitgemaakt vonden voor 'vileynen'. Ten eerste volgt uit zijn getuigenis hoe dan ook dat het feest op zichzelf al beschavingstendenzen vertoonde en niet zomaar de spontane uitdrukking was van plattelandssentimenten. En in de tweede plaats beschrijft hij de actualiteit binnen de stad in een rethoricale vormgeving die correspondeert met de elitaire mode van zijn tijd. Dat geldt niet alleen het taalgebruik en de ingewikkelde rijmen, die zeker een esoterisch karakter aan de tekst ver-

lenen. Het is ook aanwezig in het hanteren van interpretatiemodellen, gebaseerd op een kennis van het Klassieke, Bijbelse en middeleeuwse verleden. Maar het volgt vooral uit de wending die hij aan het slot van zijn beschrijving aan de betekenis van het feest weet te geven. Eigenlijk distancieert hij zich enigszins van het beschreven volksvermaak, door de hele vertoning achteraf als een exempel te hanteren voor de vergankelijkheid van al het aardse leven. Hij begint namelijk regelrecht te moraliseren, wanneer hij heeft meegedeeld dat op 12 februari de dooi inviel waardoor alles in een mum van tijd weggesmolten was. Op dat moment gebruikt hij het door hemzelf beschreven sneeuwfeest voor een hoger doel, in termen van wat in een preek niet zou misstaan: 'God gheve dat wi so doyen moeten,/ Smelten ende te nieute doen ons sonden' (r. 397-8).

Daarvoor waren de sneeuwpoppen niet opgericht. Ze drukten spot, angst en agressie uit ten aanzien van locale bekommernissen en sentimenten, waaraan de demonstratie van de gevaren van ijdelheid ten enen male ontbrak.

Smekens tekst, gedrukt door Van der Noot, getuigt van het ambitieuze streven van het in het verenigingsleven verzamelde deel van de burgerij om zich door middel van beschaving en de bevordering van intellectuele vermogens te onderscheiden van de overige stadsbewoners die 'vileynen' mogen heten. Daartoe annexeren en herinterpreteren ze een spontaan volksgebruik als het hier geschetste. En dat viel bij een bepaald publiek zeer in de smaak, getuige het kroniekbericht. Daarmee is de functie van deze tekst voor dat publiek nog lang niet gereconstrueerd. Maar er is een begin gemaakt. De constatering van verdere correspondenties - of juist het achterwege blijven daarvan - tussen de ideeënwereld van deze tekst, tezamen met andere teksten uit zijn fonds, en dat publiek moet de reconstructie dwingender maken.

De functie van Thomas van der Noots fonds

Het herfsttij kleurt het hof van de Bourgondiërs. Met dat beeld typeert Huizinga zijn magistrale reconstructie van levens- en gedachtenvormen der 14de en 15de eeuw in Frankrijk en de Nederlanden. De aantrekkelijkheid en bruikbaarheid van deze rijk gedocumenteerde visie volgt uit het enorme succes van het boek, in binnen- en buitenland, bij leek en wetenschapsman.

Maar daardoor is zijn reconstructie allerminst onaangetast gebleven. Vele varianten zijn gesuggereerd, tot aan de wens tot complete afbraak toe. Nog steeds blijkt het de moeite waard om zijn concept van het herfsttij te hanteren en te bestrijden op zijn houdbaarheid voor deelaspecten of zelfs het geheel. Zo wees Keen er onlangs op dat die zogenaamde ijdele, decadente feest-cultuur van de stervende ridderschap wel degelijk een belangrijke politieke en sociale functie had. Onder het banketteren deden de ridders internationale zaken van actuele aard.[110]

Dank zij Huizinga's reconstructie worden voor ons de contouren zichtbaar van een mobiele groep in de steden, wier ambities zich allerminst in termen van een herfsttij laten vangen. Huizinga had voor deze tijdgenoten van de hofwereld en diens uitstraling geen oog. Juist in Brussel, in de onmiddellijke nabijheid van het Bourgondische hof, is onder de Nederlandstalige burgerij een sterk emancipatorische beweging op gang gekomen, die tegen het einde van de 15de eeuw aristocratisch-intellectualistische trekken aanneemt.

In sociaal-economisch opzicht is de vestiging van de nieuwe macht der burgerij sinds de 12de eeuw in verschillende etappes voltooid. Het patriciaat deelde de lakens uit, maar de ambachten hebben een evenredig aandeel in die macht opgeëist en verkregen in 1422. Vervolgens zoekt men die macht moreel te verzekeren en ideologisch te onderbouwen, niet alleen ter rechtvaardiging van de eigen belangen maar ook om die verder uit te breiden. Niet de opkomst van de burgerij is typerend voor de 15de eeuw, maar de ontwikkeling van een eigen ideologie inclusief gedragsvoorschriften rond de al eerder gevestigde belangen.[111]

Het ontwerpen van een eigen ideologie gaat in Brussel hand in hand met een streven naar civilisatie, waardoor de beschaafde stadsbewoner zich kan onderscheiden van het gewone volk dat als geïnfecteerd door plattelandsgebruiken wordt afgeschilderd. Met deze wapens van ideologie en civilisatie vestigt de burgerij ook een nieuwe macht binnen het eigen milieu. Ze begint daarmee in de kringen van het verenigingsleven, aangevoerd door de rederijkerskamers en de broederschappen. De leden daarvan komen zowel uit het patriciaat als uit de ambachten, al bestaat er op dit punt nog veel onduidelijkheid. In ieder geval vormen zij een nieuwe, intellectuele elite, gesteund door het stadsbestuur.

Hun ambities van ideologische maar ook praktische aard in de vorm van gedragsvoorschriften worden in het begin van de 16de

eeuw uitgedrukt in en bevorderd door het voor hun nieuwe instrument van de drukpers. Het is één van hen, de (bastaard)-patriciërszoon Thomas van der Noot, die ze dat instrument verschaft. Als geen andere drukker in die tijd doet hij zelf mee. Hij leert het vak kennen in het buitenland, waar hij meteen een fijne neus ontwikkelt voor geschikte teksten. Die neemt hij mee naar huis, om ze zelf te produceren vanuit zijn eigen bedrijf. Daarnaast geeft hij het werk uit van zijn vrienden en kennissen uit de rederijkerskamers en de Broederschap van de Zeven Weeën.

Nieuw is er weinig in de ideologie en de gedragsvoorschriften, die zijn fonds op zo gevarieerde wijzen naar voren brengt. Maar we moeten waken voor een klakkeloos hanteren van het begrip 'nieuw'. Vaak komt het constateren van iets nieuws voort uit onbekendheid met de voorgaande perioden. Van der Noot selecteert zijn ideeën en voorschriften uit het Westeuropese cultuurgoed van de Klassieke Oudheid tot aan de Bourgondische hofdichters en de eigentijdse rederijkerij. Het nieuwe zit juist in de aard van die selectie, de aanpassingen die hij aanbrengt, de vertaling in het Nederlands, en de presentatie daarvan middels een nieuw medium voor massacommunicatie. Door die handelingen is een nieuw geheel ontstaan, dat zich in grove lijnen kenmerkt door de propagering van een utilitarisme en prakticisme, als richtsnoeren voor het individu in aardse zaken en op weg naar het Hiernamaals. Dit gaat in zijn fonds gepaard met de bevordering van aristocratische ideeën ter vestiging van een elitaire burgercultuur.

Van der Noot trof die opvattingen vooral aan in de Neostoïcijnse ideeënwereld van Seneca, wiens werken in de late middeleeuwen veelvuldig verspreid werden in het Latijn en in de volkstalen. Ze werden verder gedragen in het milieu der humanisten, en kregen een praktische wending in dat der Moderne Devoten. Ze bezegelden de nieuwe waarden die de burger in arbeid en produktiviteit had gevonden, waarbij het diskwalificerende concept van eerloosheid plaats ging maken voor een groeiend verzet tegen luiheid en onarbeidzaamheid. Aldus komt het persoonlijke streven naar eigenbaat op aarde en in de hemel met de rede als instrument in het centrum te staan. Dat mag zeker niet uitgelegd worden als egoïsme in de ongunstige zin die wij daaraan hechten. Het is verbonden met de 'liberale' overtuiging dat wat goed is voor het individu automatisch de gemeenschap als geheel ten goede komt.[112]

Eindnoten:

100 Aangehaald door Van Eeghem 1957; hij geeft hier geen bronopgave, maar in Smeken ed. 1946A, 4 en 7 noot 1 wordt verwezen naar Brussel KB, hs. 5838: dit moet zijn Brussel KB, hs. II 2097 (= Van der Gheyn VIII, 5838), maar daarin is het bericht over het boekje niet te vinden (wel over de sneeuwpoppen); Van Eeghem moet dus een andere bron geraadpleegd hebben.

101 NK 4280: Smeken ed. 1946A.

102 Verg. Pleij 1979, 51-63.

103 Smeken ed. 1946A, r. 101-4. Pleij 1973.

104 Smeken ed. 1946A, r. 229-34, r. 241-6, r. 265-8. Verg. Pleij 1969, 212-4; Muchembled 1978, 203-4.

105 Zie Mandrou 1961, m.n. 35-43; Muchembled 1978, 161-2 en passim; Pleij 1979, 54-6 en passim; Van Biervliet 1980.

106 Muchembled 1978.
107 Muchembled 1978, 1-221 (dl. I), m.n. 205. Van Eeghem 1958/63, IV, 175-85. Pleij 1979, 32-46.
108 Muchembled 1978, 211-2 en passim. Van Eeghem 1958/63, IV, 144.
109 Zie de lit. genoemd in noot 85. NK 3057/3058; Smeken ed. 1946B, r. 129-32.
110 Keen 1977.
111 Buiten de al meermalen genoemde lit. in dit verband wijs ik ook nog op Schnell 1978, 18, die, rijk gedocumenteerd, volhoudt dat pas vanaf omstreeks 1500 in Duitsland van een eigen burgerlijke cultuur sprake kan zijn.
112 Kartschoke 1975, 242-4.

5 Over de rechtvaardiging van het onderzoeksplan

Ik ben aan het eind gekomen van mijn uiteenzetting over een nieuw onderzoeksplan. Ik heb daarin doelstelling, methodologische problemen en materiaalkeuzen besproken, aan de hand van een reeks voorbeelden. Tot slot heb ik enkele lijnen getrokken, die niet meer dan een schets van een eerste reconstructie representeren van de functie die Van der Noots fonds heeft in het Brussel van het eerste kwart van de 16de eeuw. Die schets moet u in potloodlijnen denken, zodat er nog goed in gegumd kan worden, terwijl niet uitgesloten is dat we op den duur beter op een nieuw wit vel kunnen beginnen.

Het ambitieuze van het plan ligt in de breedte van de doelstelling en in de noodzakelijke interdisciplinariteit om aan die doelstelling te kunnen voldoen. Daarbij heb ik gepoogd om die ambitie te temperen door te wijzen op de bescheiden status waarop de resultaten van het historisch-letterkundig onderzoek mijns inziens aanspraak kunnen maken. Het levert reconstructies op, die van nature wankel zijn, al was het alleen maar omdat we, zeker voor deze periode, zoveel essentiële gegevens moeten missen.

Maar evenzeer hoop ik de waarde en de noodzaak van zulke reconstructies met enige overtuigingskracht bepleit te hebben. Dat brengt mij op een laatste punt, dat ik niet zonder enig badineren onder uw ogen kan brengen. Hoewel de beoefening van de middelnederlandse letterkunde - waartoe ik mijn onderzoek in engere zin gemakshalve reken - sinds de zestiger jaren een manifeste bloei doormaakt, worden er weinig of geen studies opgeleverd die een synthetisch, algemeen literair-historisch karakter hebben. De kwaliteit en de bloei tonen zich in studies rond een bepaalde tekst, waarbij niet zelden een bijzondere aandacht voor filologische, rethoricale en bewerkingstechnische aspecten overweegt. Dat levert zeker belangwekkend nieuw inzicht op, dank zij de nieuwe technieken en methoden die men weet te hanteren.

Nu meen ik het gevaar te bespeuren dat het noteren van dit belangwekkende zich steeds meer tot een kring van specialisten gaat beperken, sterker nog, tot engere kringen van subspecialis-

men binnen het specialisme van de beoefening der middelnederlandse letterkunde. De betekenis van al dit werk wordt steeds minder zichtbaar naarmate men dieper in de grond graaft. Wat zoekt men eigenlijk? Het antwoord reserveert men voor de directe collega, die doorgaans zo druk bezig is in zijn eigen gat dat hij geen antwoorden behoeft en er het zijne van denkt.

Hierdoor dreigt de noodzaak van het opleveren van synthetische reconstructies ten dienste van het vak in ruimere zin, de disciplines daarbuiten en zelfs de maatschappij in het algemeen uit het bewustzijn te verdwijnen. De bouwstenen die wij vervaardigen worden steeds mooier, gevarieerder en talrijker, maar we maken er geen huizen mee. Misschien kun je er niet eens meer mee bouwen. Raken wij zelf niet de draad kwijt, wanneer we steeds meer die noodzakelijke kaders moeten missen als richtsnoer voor ons deelonderzoek? Juist al die nieuwe resultaten op grond van het onderzoek naar afzonderlijke teksten of naar detailproblemen zouden zoveel nieuwe mogelijkheden moeten bieden voor het scheppen van overzichten, kaders en synthesen. Die komen er niet vanzelf, tenzij de onrust waaraan ik zelf lijd herleid kan worden tot een natuurlijke reactie van iemand die zijn collega's verspreid in het veld onder de grond ziet verdwijnen.

Zonder dat hij ze nog kan volgen, laat staan de maatschappij die al lang het contact verloren heeft - ik denk hierbij niet in de laatste plaats aan de scholen.

Juist door de veelbelovende resultaten van het deelonderzoek is het klimaat voor synthesen weinig vruchtbaar. Men werkt zich in een isolement dat haar exclusiviteit moet ontlenen aan de ontoegankelijkheid ervan. Het is schrikbarend om te ervaren hoe weinig publikaties gericht zijn op bruikbaarheid voor anderen dan de directe vakgenoten. Nu leidt het opstellen van reconstructies in de door mij geschetste zin onvermijdelijk tot interdisciplinair onderzoek, beter gezegd, tot het gebruikmaken van onderzoeksresultaten uit andere disciplines. Een schaduwzijde van wat dan rigide specialisering moet heten is de territoriumdrift die zich al gauw van menig specialist meester maakt. Men legt de eigen boomgaard geheel open, en trekt een omheining op om de vruchten aan het oog van de buitenstaander te onttrekken. Stel je voor dat er iets gestolen zal worden, door iemand die de kwaliteit en de voedingswaarde van de vruchten niet kent! Het oogsten zal men zelf wel ter hand nemen, alleen later, veel later, er zijn immers nog lang geen eetbare vruchten voorhanden.

Wie over de omheining klimt, kan de honden op zich af krijgen. En die blaffen, zoals bekend, tegen alles wat hun vreemd en onbekend is. Men moet wel een meesterdief zijn, om ongeschonden de onvindbare vruchten tot een voedzaam maal om te toveren. De rol van Elegast heeft mij echter nooit gelegen. En op die van Karel zelf mag ik geen aanspraak maken. Eggheric de verrader valt vanzelf af, zodat ik automatisch bij zijn vrouw uitkom. Die probeert orde te scheppen, maar mag geen naam hebben. Dat levert mij dan, tenslotte, toch de bescheidenheidsformule op, die ik u tot nu toe heb weten te besparen.

Bijlage

Uit praktische overwegingen wordt in de noten steeds verwezen naar NK-nummers. Hieronder volgt een overzicht van Thomas van der Noots produktie, in de volgorde van de NK-nummering teneinde de verwijzingen in de noten het snelst te kunnen oplossen. *Ik vermeld alleen exemplaren die ik gebruikt heb*. Voor volledige beschrijvingen en een opgave van alle bekende exemplaren zie NK.

NK 0717	*Der scaepherders calengier*: 1511.
NK 0773	*Legende van S. Rombout*: (c. 1505?).
NK 0882	*Sommeghe foertuigen van Ceurdanck*: 1523 (1 dec.).
NK 365	*Den bibel in 't corte*: 1513. Ex: Leiden UB.
NK 431	*Dboeck der inghelen*: 1517 (18 nov.). Ex: Leiden UB.
NK 433	*Tbouck van wondre*: 1513 (7 febr.). Ex: Brussel KB.
NK 505	Hier. von Brunschwig, *Die distellacien ende virtuyten der wateren*: 1517 (30 april). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 600	*Die waerachtige const der geometrien*: 1513 (28 april). Ex: Gent UB.
NK 602	*Een schoone contemplacie opten psalm Miserere mei deus*: (c. 1516). Ex: London Brit. Libr.
NK 725	*Die distilacien ende virtuyten der wateren*: (c. 1520).
NK 1003	*Die vij. getiden op die passie ons heeren*: Antwerpen, (c. 1507). Ex: Antwerpen Plantijnmuseum.
NK 1088	*Historie ende leven van S. Jan van Beverley*: (c. 1512). Ex: Gent UB.
NK 1309	Olivier de la Marche, *Den triumphe ende tpalleersel vanden vrouwen*: 1514 (14 maart). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 1453	Magninus Mediolanensis, *Tregement der ghesontheyt*: 1514 (7 sept.). Ex: 's-Gravenhage KB.

NK 1482	*Die maniere om te leeren cyffren*: 1508 (9 sept.). Ex: Brussel KB.
NK 1777	Quiricus de Augustis, *Dlicht der apotekers*: 1515 (16 febr.). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 1831	*Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen*: 1516 (8 maart). Ex: Gent UB.
NK 1875	*Tscep vol wonders*: 1514 (17 juni). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 1876	*Tscep vol wonders*: (c. 1520?). Ex: Gent UB.
NK 1903	*Dit es vander siecten der broosscer naturen*: (c. 1510?). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 1929	*De spieghel der behoudenessen*: (c. 1508?). Ex. Hamburg StB.
NK 2217	Pedro Ximenez de Prexano, *Dat licht der kerstene*: 1518 (20 nov.). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 2514	*Boecxken van de ordene van S. Birgitten*: (c. 1519?). Ex: Stockholm KB.
NK 2526	*Tbouck van wondre*: (na 1513).
NK 2530	*Een notabel boecxken van cokeryen*: (c. 1514). Ex: München Bayer. StB.
NK 2553	*De loose vossen der werelt*: 1517 (18 sept.).
NK 2730	*Die cronijcke van Vlaenderen int corte*: (c. 1515). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 2744	Jan van den Dale, *De uure van der doot*: (c. 1516). Ex: München Bayer. StB.
NK 3057	Jan Smeken, *Gedicht met beschrijving van de feesten ter ere van het Gulden Vlies*: 1516 (15 nov.). Ex: Gent UB.
NK 3058	Jan Smeken, *Gedicht met beschrijving van de feesten ter ere van het Gulden Vlies*: (c. 1517?). Ex: München Bayer. StB (fragm.).
NK 3174	*Historie van Turias ende Floreta*: 1523 (7 febr.). Ex: Rostock UB (fragm.).

NK 3327

N. Ladam, *Le joyeux reveil de le election imperialle de Princhе Charles*: (1519).
Ex: Gent UB.

NK 3372	*Legende van Sinte Alena*: (c. 1518?). Ex: Brussel KB.
NK 3375	Jean Lemaire de Belges, *La concorde du gendre humain*: 1508. Ex: Paris Bibl.Nat.
NK 3596	Th. Murner, *Logica memorativa*: 1509 (28 aug.). Ex: Paris Bibl. Nat.
NK 3843	*Samenspraeck tusschen meester ende discipel over die sacramenten*: (c. 1510?). Ex: 's-Gravenhage KB (fragm.).
NK 4280	Jan Smeken, *Dwonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was van claren ijsen en snee*: (1511). Ex: 's-Gravenhage KB.
NK 4316	*Tbouck van wondre*: 1513 (30 aug.). Ex: Washington Libr. of Congress.
NK 4343	*Der foertuynen troost*: (c. 1512?). Ex: Washington Libr. of Congress.
NK 4404	*Den spieghel der duecht*: 1515 (14 aug.). Ex: Washington Libr. of Congress.

Literatuuropgave

Armstrong, C.J. (1970), 'The language question in the Low Countries', in: *Europe in the late middle ages*. Ed. by J.R. Hale a.o. London, 386-409.
Augustinus (ed. 1972), *Concerning the city of God against the pagans*. A new transl. by H. Bettenson. (Harmondsworth).
Augustis, Quiricus de (ed. 1967), *Dlicht d'apotekers 1515*. Facs. with an introd. by D.A. Wittop Koning. Nieuwkoop.
Baelde, M. (1962), 'De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw', in: *De gulden passer* 40, 19-58.
Becker, P.J. (1977), *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen*. Wiesbaden.
Beverley (ed. 1903), *Dit es die historie ende leven vanden heilyghen heremijt sint Jan van Beverley*. Uitgeg. door G.J. Boekenoogen. Leiden.
Beyaert, M. (1978), *Opkomst en bloei van de Gentse rederijkerskamer Marien Theeren*. Gent.
Bible (1535?), *Sensuyt la Bible en francoys*. Paris (1535?). Ex: Gent UB.
Biervliet, L. van (1980), 'Sneeuwbeelden vroeger en nu', in: *Biekorf* 80, 73-5.
Blok, A. (1977), 'Achter de coulissen', in: *De gids* 140, 257-70.
Blok, A. (1981), 'Infame beroepen', in: *Symposion* 3, 104-28.
Bloomfield, M. (1978/79), 'Continuities and discontinuities', in: *New Literary History* 10, 409-16.
Bock, E. de (1962/63), 'Een presentspel van Colijn Caillieu', in: *Spiegel der letteren* 6, 241-69.
Bockstaele, P. (1959), 'Het oudste gedrukte Nederlandse rekenboekje', in: *Scientiarium Historia* 1, 53-71, 117-27.
Boendale, J. van (ed. 1869), 'Jans teesteye', in: F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de XIVe eeuw*, Brussel, 137-286.
Bonenfant, P. (1953), 'Bruxelles et la Maison de Bourgogne', in: *Bruxelles au XVème siècle*. Brussel, 21-32.
Bourgoignie, W. (1948), 'Vrouw Aventure in de middelnederlandse letterkunde', in: *Album F. Baur*, Antwerpen, I, 99-105.
Brall, H. (1977), 'Zur sozialgeschichtlichen Interpretation mittelalterlicher Literatur. Anmerkungen zum Stand der Diskussion', in: *Lili, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 7, Heft 26, 19-38.
Bree, F.J.H. de (1981/82), 'Mensen die het schip ingaan', in: *Spektator* 11, 379-95.
Bruxelles (1953), *Bruxelles au 15e siècle*. Brussel.
CA, Campbell, M.F.A.G. (1874/90), *Annales de la typographie néerlandaise*

au XVe siècle. La Haye.
Clercq, L. le (1945), 'Sinte Rombouts legende', in: *De gulden passer* 23, 127-47.
Cockx-Indestege, E. (1977), 'Brüssel: Domus de Nazareth', in: *Monasticon Fratrum Vitae Communis. I: Belgien und Nordfrankreich*. Brussel, 19-34.
Cockx-Indestege, E. en A. Rouzet (1978), 'Drukkers en boekverkopers in Brussel van de 15de tot de 17de eeuw', in: *Varia Historica Brabantica* 6/7, 301-18.
Crugten, A. van (1976), 'Un voyageur de Bohême de la Cour de Bourgogne', in: *Cahiers Bruxellois* 21, 60-8.
Curtius, E.R. (1963), *European literature and the Latin middle ages*. New York.
Debaene, L. (1951), *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antwerpen.
Debaene, L. (1968), 'Nederlandse prozaromans en Spaanse Libros de Caballerias', in: *Liber alumnorum E. Rombauts*. Leuven, 129-44.
Degroote, G. (1949), 'Thomas van der Noot en zijn "Den triumphe ende tpalleersel vanden vrouwen"', in: *De nieuwe taalgids* 42, 29-43.
Degroote, G. (1956), 'Taaltoestanden in de Bourgondische Nederlanden', in: *De nieuwe taalgids* 49, 303-9.
Degroote, G. (1957), 'Bourgondische en Dietse wereld', in: *Spiegel der Letteren* 1, 113-31.
Dománski, J. (1979), 'Ethischer Praktizismus als eine Kategorie zum Beschreiben des Bewusstseins der Philosophen im ausgehenden Mittelalter', in: *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters*, I, hrsgeg. von A. Zimmermann. Berlin, 298-313.
Drewes, J.B. (1981), 'Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen', in: *De nieuwe taalgids* 74, 253-75.
Eeghem, W. van (1957), 'Brusselse dichters. XXII, 3 - Jan Smeken', in: *De Brusselse Post* 7, nr. 10.
Eeghem, W. van (1958/63), *Brusselse dichters*. Brussel, 5 dln.
Eeghem, W. van (1961/69), 'Brusselse dichters. Thomas van der Noot, XXVI, 1-81 (ca. 1475-ca. 1525)', in: *De Brusselse Post* 11 nr. 8 tot en met 19 nr. 11.
Elaut, L. (1963/64), 'De Nederlandse bewerking (1514 en 1554) van Magninus' Regimen Sanitatis', in: *Het boek* 36, 80-8.
Enno van Gelder, H.A. (1959), *Erasmus, schilders en rederijkers. De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen.
Eusebius (1534), *Die Historie diemen heet Ecclesiastica*. Antwerpen, G. van der Haghen. Ex: Amsterdam UB.
Frencken, H.G. Th. (1934), *Tbouck van wondre 1513*. Roermond.
Getijden (ed. 1942), *Seven getijden op die passie ons heeren. Antwerpen, Thomas van der Noot*. Facs.-ed. P. de Keyser. Antwerpen, 2 dln.
Godding, Ph. (1960)., *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge*. Bruxelles.

Goudsblom, J. (1977), ‘Reacties op het werk van Norbert Elias’, in: *De gids* 140, 238-56.
Grootes, E.K. (1980), *Literatuurhistorie en Cats' visie op de jeugd*. Groningen.
Henne, A. et A. Wauters (1975), *Histoire de la ville de Bruxelles*. Nouv. éd. du texte original de 1845, augm. de nombreuses repr. de documents choisis par M. Martens. Bruxelles, 4 tom.
Hirsch, R. (1978), *The printed word: its impact and diffusion*. London, nr. XIII-XIV.
Hoek, J.M. (1943), *De middelnederlandse vertalingen van Boethius' De consolatione philosophiae*. Harderwijk.
Indestege, E. (1960), ‘Production de deux imprimeries Bruxelloises célèbres des XVe et XVIe siècles à l'exposition de la collection Lessing J. Rosenwald’, in: *Cahiers Bruxellois* 5, 193-201.
Indestege, L. (1948), ‘Iets over Alena, de heilige met het boek, en over een zeldzaam boekje met haar leven en mirakelen’, in: *Miscellanea Gessleriana*, 617-25.
Jauss, H.R. (1977), ‘Altertät und Modernität der mittelalterlichen Literatur’, in: id., *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. München, 9-47.
Jodogne, P. (1972), *Jean Lemaire de Belges, écrivain franco-bourguignon*. Bruxelles.
Jongen (ed. 1905), *Vanden jongen geheeten Jacke*. Naar den Antwerpschen druk van Michiel Hillen uit het jaar 1528 en de Amsterdamschen druk van Herman Jansz. Muller uit het laatst der XVIde eeuw, uitgeg. door G.J. Boekenoogen. Leiden.
Kalengier (1514/15?), *Der scaepherders Kalengier*. Antwerpen, W. Vorsterman. Ex: Gent UB.
Kartschoke, D. (1975), ‘Weisheit oder Reichtum? Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen’, in: *Literatur im Feudalismus*, hrsgeg. von D. Richter. Stuttgart, 213-59.
Keen, M. (1977), ‘Huizinga, Kilgour and the decline of chivalry’, in: *Medievalia et Humanistica* n.s. 8, 1-20.
Keesman, W., N. Oudejans en H. Pleij (1982/83), ‘Een Nederlandse bewerking van de “Chevalier de La Tour” in de Rosenwald-collectie: “Den spieghel der duecht” van 1515’, in: *Spektator* 12, ter perse.
Knopf, J. (1978), *Frühzeit des Bürgers: erfahrene und verleugnete Realität in den Romanen Wickrams, Grimmelshausens, Schnabels*. Stuttgart.
Kronenberg, M.E. (1925), ‘De loose vossen der werelt (Brussel, 1517)’, in: *Het boek* 14, 321-33.
Kronenberg, M.E. (1936/37A), ‘Een onbekend drukkersmerk van Jan van Doesborch’, in: *Het boek* 24, 225-8.
Kronenberg, M.E. (l936/37B), ‘Een onbekende uitgave der Historie van Turias ende Floreta (Brussel, Thom. van der Noot, 1523)’, in: *Het boek* 24, 323-6.
Kronenberg, M.E. (1943), ‘Gemengde berichten uit de kringen van theologen en rederijkers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw)’, in: *Prosper Verheyden gehuldigd*. Antwerpen, 235-44.

Lemaire, Cl. (1977), ‘Het Nederlands en de Nederlandse literatuur van Bourgondische inspiratie onder Karel de Stoute’, in: *Karel de Stoute*. Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaring van zijn dood. Brussel, 19-33.
Lemaire de Belges, J. (ed. 1964), *La concorde du gendre humain*. Éd. par P. Jodogne, Bruxelles.
Long, I. Le (1764), Boek-zaal der Nederduitsche Bybels. Hoorn, 2de dr.
Lucas, R.H. (1970), ‘Mediaeval French translations of the Latin classics to 1500’, in: *Speculum* 45, 225-53.
Lusy, A. de (ed. 1969), *Le journal d'un bourgeois de Mons, 1505-1536*. Éd. A. Louant. Bruxelles.
Maerlant, J. van (ed. 1858/61), *Rymbybel*. Uitgeg. door J. David. Brussel, 3 dln.
Magninus Mediolanensis (1482), *Regimen sanitatis*. Leuven, J. de Westfalia. Ex. Gent UB.
Mandrou, R. (1961), *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique, 1500-1640*. Paris.
Martens, M. (1953), ‘Bruxelles, capitale’, in: *Bruxelles au XVme siècle*, Brussel, 33-52.
Maschke, E. (1964), ‘Das Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Fernkaufmanns’, in: *Beiträge zum Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Menschen*, hrsg. von P. Wilpert. Berlin, 306-35.
Melzer, H. (1972), *Trivialisierungstendenzen im Volksbuch*. Hildesheim.
Meulemans, A. (1975), ‘Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense schuttersgilden’, in: *Eigen schoon en de Brabander* 58, 177-86.
Michault, P. (ed. 1955), *Van den drie Blinde Danssen*. Naar de Nederlandse bewerking van 1482 in facsimile herdrukt, ingel. en toegel. door W.J. Schuijt. Amsterdam.
Muchembled, R. (1978), *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles). Essai*. Paris.
NK, Nijhoff, W. en M.E. Kronenberg (1923/71), *Nederlandse bibliografie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, 3 dln.
Palmer, R.G. (1953), *Seneca's ‘De remediis fortuitorum’ and the Elizabethans*. Chicago.
Pastoor (ed. 1981), *De pastoor van Kalenberg*. Tekstuitg. met inl. en komm. door H. van Kampen en H. Pleij. Muiderberg.
Petrus Comestor (1486), *Historia scholastica*. Bazel, (J. Amerbach). Ex: Gent UB.
Pickering, F.P. (1967/76), *Augustinus oder Boethius? Geschichtsschreibung und epische Dichtung im Mittelalter und in der Neuzeit*. Berlin, 2 Tle.
Pleij, H. (1973), ‘Een onbekend historielied over het beleg van Poederoijen in 1507’, in: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan Garmt Stuiveling*. Assen, 19-31, 246-9.
Pleij, H. (1974), ‘Is de laatmiddeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?’, in: *Populaire literatuur*. Onder red. van J.H.A. Fontijn. Amsterdam, 34-106.
Pleij, H. (1977), ‘Een fragment van de oudste Nederlandse novellenbundel te Cambridge’, in: *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan C.H.A. Kruyskamp*. Red. H. Heestermans.

's-Gravenhage, 142-55.
Pleij, H. (1979), *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam.
Pleij, H. (1980/81), 'Over de betekenis van middelnederlandse teksten', in: *Spektator* 10, 299-339.
Pleij, H. (1981), 'Jozef als pantoffelheld. Opmerkingen over de relatie tussen literatuur en mentaliteit in de late middeleeuwen', in: *Symposion* 3, 66-81.
Rice, E.F. (1978), *The foundations of early modern Europe, 1460-1559*. London.
Rouzet, A. (1975), *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop.
Schmidt, A. (1896), 'Mitteilungen aus deutschen Handschriften der Grossherzogl. Hofbibliothek zu Darmstadt. I. Dietrich von Plieningens Seneca-übersetzungen', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 28, 17-31.
Schnell, R. (1978), *Zum Verhaltnis von hoch- und spätmittelalterlicher Literatur. Versuch einer Kritik*. Berlin.
Schrader, J.L. (1969), *The waning middle ages*. An exhibition of French and Netherlandish art from 1350 to 1500. Catalogue. Kansas.
Seneca (1500?), *Les euvres*. Tr. L. du Premier-Fait. Paris, A. Vérard. Ex: Brussel KB.
Seneka (ed. 1895), *Dit sijn seneka leren*; liever te noemen: Tweespraec tusscen enen vader ende sinen sone over alrehande swaer gheval. Opn. uitgeg. en toegel. door W.H.D. Suringar. Leiden.
Skowronek, M. (1964), *Fortuna und Frau Welt. Zwei allegorische Doppelgängeringen des Mittelalters*. Berlin.
Smeken, J. (ed. 1946A), *Dwonder van claren ijse en snee*. Een verloren en teruggevonden gedicht. Met inl. en aant. uitgeg. door R. Pennink en D.Th. Enklaar. 's-Gravenhage.
Smeken, J. (ed. 1946B), *Gedicht op de feesten ter eere van het Gulden Vlies te Brussel in 1516*. Met inl., aant. en gloss. door G. Degroote. Antwerpen.
Steinbach, F. (1949), 'Geburtsstand, Berufsstand und Leistungsgemeinschaft. Studien zur Gechichte des Bügertums. II.', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 14, 35-96.
Stillwell, M.B. (1970), *The awakening interest in science during the first century of printing, 1450-1550*. New York.
Testament (ed. 1977), *Het Oude Testament*. Eerste stuk. Uitgeg. door C.C. de Bruin. Leiden.
Testament (ed. 1978), *Het Oude Testament*. Derde stuk. Uitgeg. door C.C. de Bruin. Leiden.
Thompson, L.S. (1943), 'German translations of the classics between 1450 and 1550', in: *The journal of English and Germanic Philology* 42, 343-63.
Tubach, F.C. (1969), *Index exemplorum. A handbook of medieval religious tales*. Helsinki.
Turias (ed. 1904), *Een schoon historie van Turias ende Floreta*. Naar den Antwerpschen druk van de weduwe van Jacob van Liesveldt

uit het jaar 1554. Uitgeg. door G. Lecoutere en W.L. de Vreese. Leiden.
Vandenbroeck, P. (1981), 'Over Jheronimus Bosch. Met een toelichting bij de tekst op tekening KdZ 549 in het Berlijnse Kupferstich-kabinett', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden*. Opgedragen aan J.K. Steppe. Leuven, 151-88.
Vanhoutryve, A. (1968), *De Brugse kruisbooggilde van Sint-Joris. Historische Schets XIIIe eeuw - 1872*. Handzame.
Verheyden, P. (1910), 'Drukkersoctrooien in de 16e eeuw', in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 8, 203-26, 269-78.
Vervliet, H.D.L. (1979), *Post-incunabula en hun uitgevers in de lage landen*. Een bloemlezing gebaseerd op Wouter Nijhoff's L'Art typographique'. Den Haag.
Vorselman, G. (ed. 1971), *Eenen nyeuwen coock boek*. Uitgeg. en van comm. voorz. door E. Cockx-Indestege. Wiesbaden.
Vos, V. de (1908/10), *De rederijkerskamer 'Het Kersouwken' te Leuven*. Leuven, 2 dln.
Water (ed. 1980), *Het zal koud zijn in het water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*. Tekstuitg. met inl. en comm. door H. van Kampen e.a. Den Haag.
Willeumier-Schalij, J.M. (1976), 'Onbekende handschriften van "Het leven van Jezus" van Thomas à Kempis en nieuwe argumenten voor zijn auteurschap', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 92, 33-60.
Witstein, S.F. (1975), *Bredero's ridder Rodderick*. Groningen.
Zumthor, P. (1979), 'Le moyen âge et nous: questions de méthode', in: *The Romanic Review* 70, 205-18.

Elias, N. (1980), *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt a/M.